

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

Ў. ОТАВАЛИЕВА

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ

Ўқув қўлланма

Самарқанд – 2004

Отгавалиева Ў. ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ.
-Самарқанд: СамДЧТИ, 2004. 84 бет.

Масъул муҳаррир: психология фанлари номзоди,
доцент Э. О. Искандаров.

Тақризчилар: педагогика фанлари номзоди,
доцент И. Х. Хайриев
Самарқанд вилояти ҳокимлиги халқ
таълими бошқармаси «Ўқувчиларни
касб-хунарга йўналтириш ва
педагогик-психологик ташҳис
маркази» раҳбари Х. Аброев.

*Самарқанд давлат Чет тиллар институти илмий Кенгаши ва
институт илмий-услубий Кенгаши қарорларига асосан нашр
этилди.*

SSIFL LIBR

КИРИШ

Ҳозирги кунда халқ таълими тизимига қарашли мактабгача таълим муассасалари, мактаблар, касб-хунар коллежлари, лицей ва бошқа таълим-тарбиявий жараёнларида сезиларли қийинчиликларга дуч келинмоқда.

Ўқитувчилар, касб-хунар коллежларининг мастер ва педагог-муҳандислари, иқтидорли ўқувчилар билан ишловчи лицей муаллимлари ва ҳ. к. ишлар ўз фаолиятларида ўқув-тарбиявий, хунар ўргатиш ва ҳ. к. ишлар билан боғлиқликда учрайдиган турли хилдаги ноқулайликлар ва айрим тушунмовчиликларни ечиш ва унинг сабабларини аниқлаб олишга жумладан, болаларнинг ёши билан боғлиқ турли хусусиятлар, бола шахсини шаклланишида айрим ҳолларда учрайдиган ақлий жиҳатлар, жанжалли (конфликтли) масалалар бола ҳаракатлари ва ахлоқда учрайдиган аниқ мотивларни билишда анчагина, ҳалигача ечилимаган қатор муаммолар бор.

Халқ таълимига қарашли муассасалар ҳар бир аниқ ҳолатларда болаларнинг руҳий жиҳатдан ривожланиш хусусиятларини чуқур билувчи мутахас-сислар билан, яъни психологлар билан етарли таъминланмаган.

Психологик хизмат ҳақида хорижий ва рус тилларида ҳам адабиётлар жуда кам. Кейинги икки-уч йил ичида ўзбек психолог олимлари ва амалиётчи психологларимизнинг бармоқ билангина санарли услубий тавсиялари, услубий қўлланмалари пайдо бўлмоқда. Лекин булардан фойдаланиш (энг аввало ўзбек тилида адабиётларнинг йўқлиги, бор услубий-тавсиялардан ўқитувчининг ўзи бу масалаларни ҳали яхши билмаганлиги ва психологик билимларни чуқур ўзлаштирмаганликлари сабабли) қутилган самараларни бермаяпти.

Юқоридаги сабаблар психологик хизматни олиб боровчи юқори ма-лакали мутахассисга муҳтожликни пайдо қилмоқда.

Демак, ҳозирги замон талаблари асосида янги касбий йўналиш яъни халқ таълими тизими учун психолог хизматини олиб боровчи, психологи-ядан ҳам назарий, ҳам амалий чуқур билимга эга бўлган мутахассиснинг бўлишини таққозо этмоқда.

Шу сабабларга кўра кейинги икки-уч йилда олий ўқув юртларининг айрим педагогика ва психология факультетларининг бакалаврият босқич-ларида (психологик хизматни олиб боровчи мутахассисларни тайёрлаш мақсадида) махсус курсларни ўқитиш ва Республикамизда амалий психо-

доғларни тайёрлаш (олий психологик маълумотга эга бўлганидан сўнг) Низомий номидаги Тошкент педагогика университети қошида ташкил этилган бир йиллик курс орқали олиб бориш секин-асталикда йўлга қўйилмокда. Лекин уларнинг режа ва дастурлари бир хилда эмас.

Юқорида қайд қилганимиздек, ўзбек тилидаги адабиётларнинг камлиги (деярли йўқлиги) бу соҳага қизиқувчи талабаларни қийнаб қўймоқда.

Ушбу ўқув қўлланма муаллифи ҳам шу масалани ҳал қилишга, томчидек бўлсада, ўз ҳиссасини қўшишни мақсад қилиб қўйди.

Мактаб психологидан фақат мактаб маъмурияти, ўқитувчилар, ўқувчиларгина эмас, балки мактаб атрофида яшовчи маҳаллалар жамоатчилиги, айниқса, ота-оналар, бувилар-боболар ҳам кўп нарсани кутмоқдалар.

Жумладан, ўқитувчилар психологдан энг аввало ўқувчиларнинг ўзлаш-тирмаслик ва интизомсизлиги (айрим ўқувчиларни) сабабларини билишга ёрдам беришларини, мактаб ва синфдаги тарбияси муаммолик ўқувчилар билан, энг аввало ўсмирлар ва ўспиринлар билан ишлаш дастурини тузиб беришларини, боланинг мактабга тайёргарлигини аниқлаб бериш, тўла бўлмаган оила ёки номувофик (неблагополучная) оилаларда яшовчи болалар билан ишлаш методларини белгилаб беришга ёрдам беришларини кутадилар. Ёш ўқитувчиларда эса, уларнинг касбий кўникма ва малакаларини, ўқитувчилик касби учун керакли бўлган шахсий хислатлар, бола қалбини эгаллашга ёрдам берувчи услублар ва ҳ. кларга оид назарий-амалий методикаларни эгаллаб олишга муҳтожлик каттадир.

Шундай экан, халқ таълими тизимидаги психологик хизмат ва унинг моҳияти нима? Деган саволга жавоб берилиши керак.

Психологик хизмат – бу энг янги йўналишдаги фан бўлганлиги учун ҳозирча унинг аниқ ва барчага маъқул бўлувчи предмет таърифи ишлаб чиқилганича йўқ десак ҳам бўлади.

Бизнинг нуқтаи назаримизча халқ таълими муассасаларида олиб бориладиган психологик хизматнинг предмети энг аввало ёш ва педагогик психологиянинг предметиға суянган ҳолда, ҳозирги замон халқ таълими тизимиға психологик билимларнинг назарий ва амалий йўналишларини, бола шахси ва унинг рухий ривожланиш қонунларини тадбиқ қилувчи ва таълим-тарбия жараёнини барча ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув режалари, дидактик ва услубий материаллар билан таъминланишининг психологик асослари ҳамда мактабгача ёшдаги болалар, ўқувчилар, ўқитувчилар ва ота-оналар мактаб жамоаси маъмурияти ва ҳ. клар билан бевосита

иш олиб боришнинг барча соҳаларини қамраб олувчи хизмат ҳисобланади.

Бу хизматнинг мазмуни, вазифалари, шакл ва услублари билан тўласинча таништириш муаммоси ушбу қўлланма I-бўлимининг 2-қисмида ёритилган¹.

Юқоридаги фикрларни ҳисобга олиб, қўлингиздаги ушбу қўлланма педагог кадрларни тайёрловчи олий ўқув юртлари ва университетларнинг бакалавр ва магистрлик босқичида давлат стандартлари асосида таълим олаётган талабалар, уларга «психологик хизмат» бўйича махсус курсларни олиб боровчи педагогика-психология ўқитувчилари, халқ таълими тизими муассасаларида психолог бўлиб ишловчилар (мактабгача таълим муассасаларининг психологлари бундан истисно, чунки улар учун алоҳида қўлланмани тайёрлаш мўлжалланган) Республикамиз туман, шаҳар ва вилоятлари қошидаги психологик ташҳис марказлари ходимлари, она-оналар ҳамда шу соҳага қизиқувчилар учун мўлжалланди.

Муаллиф бу соҳада методик тавсиялар, қўлланмаларни республика-мизда эндигина яратилаётганлигини ҳисобга олиб, қўлланмани мутоала қилиш жараёнида ўз ўқувчисида кўтарилган муаммоларга бефарқ бўлмайди.

Озгина бўлса-да, бу янги касбнинг мазмуни, вазифалари, назарий-амалий методлари, ҳар бир ёш босқичига доир бериб борилган тестлар билан танишиш «Психологик хизмат» ғояларининг моҳиятини тушуниш-га ва уни амалда қўллашга ёрдам беради деб умид қилади.

¹ Отавалиева Ў., Халқ таълими тизимида психологик хизмат. Самарқанд, 2004, 10-бет.

Ї бўлим. ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

1. Хорижий давлатлар ва Ўзбекистонда психологик хизматнинг қўйилиши

Хар бир давлатнинг ижтимоий тараққиёти, ўша давлат ҳудудида яшовчи фуқароларининг ижодий ўсиши ва ахлоқий потенциалига боғлиқ бўлади. Бу сифатларнинг шаклланиши одамларнинг мактабгача таълим муассасаларида тарбияланиш ва мактабда ўқиш йилларига тўғри келади. Чунки бу йиллар инсон шахси ва унинг индивидуал хусусиятлари бўлмиш темпераменти, характер, қобилиятлари, қизиқишлари ва ҳ. кларнинг шаклланиши учун энг қулай давр ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда ҳам, илгарироқ ҳам халқ таълими тизимида қарашли мактабгача таълим муассасалари, мактаб, коллеж, лицей ва ҳ. кларда таълим-тарбия жараёнларида сезиларли қийинчиликларга дуч келинар ва айниқса, кейинги даврларда бу муаммо кескин тус олмоқда.

Юқоридаги фикрдан келиб чиққанда психолог хизматига муҳтожлик бутун ёки кеча пайдо бўлган касб бўлмасдан, айрим мамлакатларда аллақачонлар ҳаётга тадбиқ этилиб, яхшигина ривожланмоқда.

Жумладан бу касб АҚШда ўтган аср (XX аср)нинг 1960 йилларида пайдо бўлиб, ҳозирги замон психологиясидаги асосий тармоқ ҳисобланади.

АҚШда 1980 йилларда мактаб психологларининг Миллий ассоциацияси тузилган эди. У ерда мактаб психологининг марказий функцияларидан бири, ўқувчиларнинг ақлий ривожланиш сифатини тест саволлари орқали ўлчаиш ҳисобланади.

АҚШда психологик хизмат, унинг келажаги, ривожланиши ҳақида маълумотлар К. Р. Рейнолдс, Т. Б. Гуткин ва бошқаларнинг 1984 йил Нью-Йоркда чоп этилган китобида ёритилган. («Scholl Psychology: Essentials of theory and Practice»).

Болаларнинг ақлий қобилиятларини ўрганиш ҳозирги кунда нафақат АҚШда балки, қатор ривожланган мамлакатларда ҳам эътиборлидир.

Психолог Б. Л. Вульфсон Франциянинг ҳозирги вақтдаги педагогик муаммоларини таҳлил қилиб, яқин вақтларгача тест методи АҚШ ва

Англиядагидек кенг тарқалмаган эканлиги ҳақидаги фикрни айтади. Франция мактабларида боланинг ақлий қобилиятларини тестлар орқали аниқлаш ўтган асрнинг 70-йиллари бошидан бошлаганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Лекин ҳозирги вақт одамнинг фақатгина ақлий қобилияти билан эмас, балки шахс бўлиб шаклланиш жараёнида уни ҳар томонлама баҳолашга тўғри келади.

Инглиз психологларидан Б. Саймон, Э. Хейссерман ва бошқалар боланинг руҳий ҳолатини ўлчовчи расмий тестларга чуқур эътироз билдириб, бу тестлар боланинг эмоционал (ҳиссий) томонларини ҳисобга олмаганлиги унинг асосий камчилигидир деб ҳисоблайдилар. Чунки тестда бола ҳиссиётини аниқлаш мумкин эмас. Бола эмоциялари унинг ҳулқини асоси бўлиб ҳисобланади.

Кўпчилик мутахассислар тестлар психология хизматининг компонентларидан биригина деб ҳисоблайдилар. Ҳаёт ҳам шуни исботламоқда.

Мактабларда психология хизматини ташкил қилиш ҳақидаги анчагина тажрибалар Шарқий Европа мамлакатларида, яъни Чехославакия, Венгрия, Югославия, Польша, Болгарияда тўпланган.

Бу мамлакатларнинг кўпчилигида туман ва вилоятларида марказлаштирилган педагогика-психология ёки консультация марказлари ташкил этилган бўлиб, улар халқ таълими муассасаларига ёрдам беради.

Чехославакия ва Венгрияда психологик хизматнинг асосий мазмуни соғлом шахсни шакллантириш, шахсни ривожланишидаги айрим камчиликларга ўз вақтида эътибор бериб тузатиб бориш, касб танлаш масалалари, психодиагностика, болани қандай типдаги мактабга ёки боғчага бериш каби муаммоларни ҳал қилиш, касбга йўналтириш, психотерапевтнинг турли формалари (логопедия, психоневрология в.х.к.) усулларини қўллашдан иборат.

Бу мамлакатларда психологик консультациялар орқали ота-оналарга амалий ёрдам ҳам берилади, яъни боладаги ўқишга қизиқмаслик, мактабдан қўрқиш, ўғирлик, ёлғончилик, болани уйдан ёки мактабдан қочиш, кетиши, бола ҳулқидаги тасодифий ўзгаришлар, нутқнинг бузилиши, сўзлашда дудукланиш (заикаться), боланинг ота-онаси устидан шикоят, доимий боши оғриши, уйқусизлик, сабабсиз тез чарчаб қолиш ва ҳоказолар сабаби илмий жиҳатдан тушунтириб берилади ва ота-оналардаги болалари учун ҳадиксирашларни йўқотишга ҳаракат қилинади.

Собиқ Иттифокда, жумладан, Ўзбекистонда бу масала ВКПБ МКнинг 1936 йилдаги «Наркомпрос» системасидаги педагогик бузуқликлар ҳақидаги

қарори билан боғлиқ ҳолда таълим-тарбияда психологиядан амалий фойдаланиш бошланган эди. Уруш йилларида бунга эътибор берилмади ва фақат 1960 йилларнинг охириларида психологлар мактаб ишига жалб қилина бошланди.

Ўзбекистонда асосан ўтган асрнинг 80-чи йиллар охири ва 90-чи йиллар бошидан бошлаб мактабларга психолог хизматини киритиш устида биринчи тажрибалар бошланди.

Халқ таълими тизимида психолог хизматидан кенг фойдаланиш Ўзбекистон Республикасининг мустақил бўлган йилларига тўғри келади.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлгач унинг ҳукумати, Президент И. А. Каримов раҳбарлигида аввалги таълим тизимини тубдан ўзгартирувчи ислоҳат қабул қилинди (1977).

Ўзбекистон ўзининг янгича, замонавий талабларга, дунё таълим тизими стандартларига жавоб берувчи «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни ва «Таълим тўғрисидаги Қонун»ни қабул қилди.

Эндиликда Республиканинг ижтимоий сиёсатида шахс манфаатлари ва таълим устуворлиги, узлуксиз таълим жараёнида миллий ўзлиқни англаш, миллий ва умумбашарий қадриятларни ўзлаштириш, баркамол инсонни шакллантириш инсоннинг конституциявий ҳуқуқларидан бири – таълим эҳтиёжларининг қондирилиши жараёнида ўқувчининг қобилиятлари, имкониятлари, ўзига хос (индивидуал) хусусиятларини ўрганишга йўналтириш ва ривожлантиришга катта эътибор берилга бошланди.

Бунунг кунда Ўзбекистон халқ таълими тизимида юқорида келтирилган муаммоларни бажариш мақсадида барча турдаги мактабгача таълим муассасалари, умумий ўрта таълим мактаблари, махсус ўрта таълим муассасалари ва ҳ. к. ларда психолог хизмати жорий этилди¹.

Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги таркибидаги ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва психологик-педагогик Республика ташхис Маркази ҳузурида «Психологик хизматни Мувофиқлаштириш Кенгаши» тузилди. Ушбу Кенгаш ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис Марказлари, Ўзбекистон Республикаси психологлар уюшмаси, Олий ўқув юртлари, илмий тадқиқот ва малака ошириш институтлари ёрдамида психологик хизматнинг илмий-методик таъминотини ташкил этмоқда.

¹ «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимида психологик хизмат тўғрисида»ги муввақат Низомни тасдиқлаш ва амалга жорий этиш тўғрисидаги Буйруқ. Тошкент. 2002(июн).

Ўзбекистон Республикаси «Психологик хизматни Мувофиқлаштириш Кенгаши» психологлар, психолог олимлари, амалиётчи психологлар ва ҳ. к. лар билан биргаликда Ўзбекистон ҳудудида психологик хизматни янада такомиллаштириш ва янги педагогик-психологик технологияларини излаш, уларни амалиётта қўллаш мақсадида қатор ишларни амалга оширмоқда¹.

Ҳозир Ўзбекистон Халқ таълими тизимида психологик хизматни қуйидагича оригинал структураси яратилди².

2. Психологик хизматнинг мазмуни, назарий-амалий вазифалари ва йўналишлари

Психологик хизмат халқ таълими тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Халқ таълими муассасаларида психологик хизматнинг илмий-амалий соҳалари кўп қирралик ва мураккаб бўлиб, айрим жиҳатлари психологнинг касбий тайёргарлик даражасига боғлиқ бўлади. Лекин шуни эътиборга олиш жоизки амалий ва ёндош соҳаларининг ривожланиши тўласинча илмий соҳанинг ривожланишига боғлиқ.

¹ Адабиётлар рўйхатидаги (4,5,16,17,18,19,23,28,29,31) -лар.

² Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимида психологик хизмат тўғрисида мувақат Низом. Тошкент, 2002, 6-бет.

Бола тарбиясида нафақат ўқитувчилар, балки кўпилаб ота-оналар ҳам психолог хизматига муҳтожликни сезади. Ўқитувчи ва ота-оналарни кўпинча ўқувчининг дарсларни ўзлаштирмасликлари, болада негатив хусусиятларни шаклланиши, руҳий жиҳатдан тетик, саломат бўлиши, ота-оналар ва болалар ўртасидаги ўзаро тушуновчилик, айрим ҳолларда болаларни катталарга нисбатан ҳурматсизлиги, оилавий жанжаллар, оила аъзолари ўртасидаги низолар, муносабатлар, ўқувчи, ўқитувчи ва ота-оналарнинг бир-бирларини тушунишлари ва ҳ. к. масалаларда психологдан тўғри маслаҳатни кутади.

Ўсмир ва ўспиринларнинг ўзлари ҳал қилаолмайдиган муаммолари ҳам етарли. Улар ўз фаолиятларида тегишли кўникма ва малакаларни тез эгаллаб олиш йўллари билмасликлари, ўз тенгдошлари, ўқитувчи ва ота-оналари билан ижобий муносабатларни тўғри йўлга солиб олиш, ўзларига хос шахсий сифатларни мужассамлаштириш, ўзини-ўзи тарбиялаш дастурини тузиб олиш, ким бўлсам экан? каби масалаларни ҳал қилишда улар психолог маслаҳатига муҳтождирлар.

Ўқитувчи, ота-она ва ўқувчиларнинг психологга бўлган муҳтожликларини ўрганиш, бу муаммони ҳал қилишда уч моментни белгилайди:

1) турли ёшдаги болалар билан таълим-тарбиявий ишлар жараёнида учрайдиган қийинчиликлар;

2) бола шахсининг ривожланишидаги (айниқса, руҳий жараёнларни ривожланиши кўзда тутилаяпти) бажариладиган ишлар;

3) психологнинг жамоада қулай ва ижобий иқлимни яратишда ҳамда мураккаб жанжали (конфликт) масалаларни ҳал этишдаги ёрдами.

Юқоридаги муаммоларни ҳал қилишда психолог олдида иккита мақсад туради.

1. Бошланғич мақсад – психолог билан ўқувчи ўртасидаги ҳамкорлик. Бунда психолог боланинг мактабда ўқишига тайёргарлигини аниқлайди. Унинг турли ёш босқичларида индивидуал хусусиятлари, мактабда таълим-тарбия олишининг қулай асосларини аниқлашдан иборат.

2. Психолог билан ўспиринларнинг ўзаро ҳамкорлиги. Бунда ўспиринни ҳаётга тайёрлиги кўзда тутилиб, унинг шахсий, ижтимоий ва касбий томонларини аниқлаш масалалари етади.

Халқ таълими тизимида психолог хизматининг ўрни психологнинг қарда ишлашига боғлиқ ҳолда белгиланади.

Бу масалада иккита моделни кўриб чиқиш мумкин.

Биринчи модел – Шарқий Европанинг қатор мамлакатларидан, Венгрия ва Чехославакияда тарқалган бўлиб, бу модел бўйича психологлар

гуруҳи Халқ таълими бўлимларида марказлашган ҳолда ишлайдилар.

Улар ўқитувчилар ва ота-оналар учун маърузалар ташкил қилишади. Маърузалар орқали уларни психологик билимлар билан таништириб борадилар. Бола тарбияси, ўқиш ва ўзлаштириш масалаларида консултациялар ташкил қиладилар. Консултациялар боланинг руҳий тараққиёти, ёш хусусиятлари, тарбияси оғир болалар, ўзлаштирмовчилар, шўх ва интизомсиз болалар, бола билан катталарнинг муносабатлари ва ҳоказо муаммоларга қаратилган масалаларни камраб олади.

Бу модел мактаб олдидаги психологик муаммоларни ечишда қулай ҳисобланади. Бироқ бу модел қатор камчиликлардан ҳоли эмас. Камчиликларидан бири, психолог бола ҳаётида қатнашмайди, яъни боладан ажралган ҳолда ишлайди.

Иккинчиси – психологик хизмат худди тиббиётдаги «тез ёрдамга» ўхшаб қолади. Мактаб психологи органик жиҳатдан мактабда ўз ўрнига эга бўлмайди.

Иккинчи модел – психолог мактаб жамоасида ишлаши керак. Бунинг психологга фойдаси жуда катта, чунки у мактабнинг иш жараёнини кузатиш имкониятига эга бўлади. Ота-оналар билан юзма-юз (вербал) мулоқотга кира олади. Боланинг реал ҳаётидаги ахлоқини, шахсий хусусиятларини кузатиш имкониятлари орқали ўз фаолияти натижасини тез кўради.

Бу модел мактаб олдида турган келажак вазифаларини бажаришга яқиндан ёрдам беради.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, мактабда психологик хизматни ривожлантиришда юқорида кўрсатилган иккала моделни қўшиб олиб бориш яхши самара бермоқда. Яъни халқ таълими бўлими бошқармаларида ишловчи психолог билан мактаб психологи ўзаро ҳамкорликда ишлаши мақсадга мувофиқ бўлмоқда.

Юқоридагилардан халқ таълими тизимида фаолият кўрсатувчи психолог олдида қатор вазифалар турганлигини таққозо этиш мумкин.

Халқ таълими тизими муассасаларида ишловчи психолог олдида ечилиши керак бўлган қатор муаммолар туради. Тубанда унинг амалий вазифаларини келтираемиз:¹

1. Психолог ўз фаолиятида ўқувчиларни, педагогик жамоа аъзоларининг психологик саломатлигини муҳофаза этади, ўқувчиларнинг индиви-

¹ Психологнинг асосий вазифаларини ёзишда «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида психологик хизмат тўғрисида муваққат Низом» га суяндик (Ў.О.)

дуал ривожланиш йўналишларини аниқлайди ва уларнинг баркамол шахс бўлиб шаклланишлари учун маънавий-руҳий шароит яратади, шунингдек, педагогик жамоада соғлом психологик муҳитни таъминлайди.

2. Мактаб психологи таълим жараёнида ўқувчи манфаати устиворлигини таъминлайди, ҳамда таълимда индивидуулаштириш ва табақалаштириш технологияларини тadbик этишда фаол иштирок этади.

3. «Таълим тўғрисидаги Қонун»га мувофиқ умумий ўрта таълим мактабларининг 1-синфларига болаларни 6-7 ёшдан қабул қилишда уларнинг мактабга психологик тайёрилигини аниқлайди, тегишли хулосалар чиқаради, тавсиялар беради ва синф гуруҳларини шакллантиришда иштирок этади.

4. Тиббий кўрик хулосалари асосида соғлом деб топилган болаларни «6 ёшли болаларни психологик-педагогик ва диффектологик кўриги тўғрисида» ги Низомда белгиланган талаблар бўйича мактабга умуметуклик даражасини аниқлайди, ота-оналарга тавсиялар беради.

5. Мактабга 6 ёшдан қабул қилинган ўқувчилар билан психологик мослаштирув-ривожлантириш ишларини олиб боради ва ўқув йилининг биринчи ярим йиллиги сўнггида уларнинг мактабга психологик мослашуви ва ривожланиш динамикасини ўрганиш мақсадида ташхис ўтказади, мактабга етарли даражада психологик мослашмаган ўқувчилар учун гуруҳий ва индивидуал коррекцион – ривожлантирувчи дастурлар ишлаб чиқади ва амалга тadbик этади.

6. Таълимнинг узвийлигини таъминлаш мақсадида ўқувчиларнинг мойилликлари, қизиқишлари, қобилиятларини узлуксиз касбий психологик-педагогик ташхис қилиб боради ва уларнинг онгли касб танлашлари учун тегишли касбий маслаҳат, касбий ривожлантирувчи, психологик коррекция тadbирларини белгилайди ва амалга тadbик этади. Шунингдек, барча психологик ташхис натижаларини ўқувчиларни 1-9 синфларда ўқиши давомида «Психологик-педагогик ташхис дафтари»га қайд этиб боради ва битирувчиларга психологик хулосалар асосида таълимнинг кейинги босқичида ўқиши учун тавсиялар беради.

7. Ихтисослаштирилган, йўналтирилган, чуқурлаштирилган мактаб ва синфларга ўқувчиларни танлаш комиссиялари ишида ўз хулосалари билан иштирок этади, шунингдек, экстернат асосида ўқиши мумкин бўлган ўқувчиларнинг имконияти, лаёқати, қобилияти тўғрисида асосланган психологик ташхис тавсияларини беради.

8. Педагоглар, ота-оналар, ўқувчи буюртмаси ва таълим-тарбия эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ўзининг шахсий ташаббуси билан тарби-

яси оғир ва ўзлаштириши суст бўлган ўқувчилар билан тегишли психологик чора-тадбирларни амалга оширади.

9. Ўз фаолиятини амалга оширишда психология фаннинг энг сўнгги ютуқларидан фойдаланади, замонавий, фаол психологик технологияларни амалга тадбиқ этади ва шахсий режа асосида ўз малакасини узлуксиз ошириб боради.

10. Психологик моҳиятга эга бўлган таълим-тарбия муаммолари бўйича режали ва буюртма асосидаги психологик-педагогик консилиумларни ўтказди, машғулотлар, синфдан ташқари тадбирларни психологик таҳлил қилади, психологик прогнозлаш мақсадида ижтимоий-психологик тадқиқотлар ўтказди.

11. Ўсмирларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, ота-оналарни ўз фарзандлари таълим-тарбиясига эътиборларини кучайтириш мақсадида турли психологик ўқувлар, суҳбатлар, маслаҳатлар, тренинглар ва тадбирлар ўтказди.

12. Ўқувчи, ўқитувчи ва ота-оналарнинг психологик билим ва маданиятини ошириш мақсадида турли хил ўқув, тренинг машғулотларини ўтказди.

13. Мактаб психологи мактаб раҳбарияти томонидан тасдиқланган йиллик иш режа асосида фаолият кўрсатади, ташкилий-услубий масалалар бўйича мактаб раҳбариятига, фаолияти мазмуни бўйича эса ҳудудий ташхис Марказига ҳисоботлар бериб боради.

Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар таълим муассасаси психологининг вазифалари

1. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар таълим муассасалари фаолиятининг ўзига хослигини назарга олиб, психолог ўз иш режасини айнан шу тоифадаги болалар билан индивидуал ишлашга, уларнинг соғлигини тиклашга қаратади. Нутқий, руҳий-асабий, ҳаракат аъзоларидаги камчиликларни бартараф этишда сақланиб қолган фаолият ва имкониятларидан тўла фойдаланиш йўллари излайди ва бу борада муассаса врачлари ва дефектологлари билан ҳамкорлик қилади.

2. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар таълим муассаси психологи тавсия этилган ташхис методикаларидан, болаларнинг ёши, жинси, соғлиги, касаллик турларига қараб фойдаланади, олинган маълумотларни муассаса дефектологлари билан биргаликда муҳокама этади, болаларнинг соғлигини тиклашда бевосита иштирок этади.

3. Нуксонли ривожланиш турларига қараб болаларнинг ҳар бирига индивидуал ёндашган ҳолда уларга касбий тасаввурлар бериш, касб-хунарга йўналтириш ва касбга тайёрлаш ишларини мураббий ва педагоглар билан биргаликда олиб боради, мактабдан кейинги ҳаёт йўлини аниқ ва ижтимоий маъқул тарзда режалаштиришда ота-оналар ва ҳомийлар билан ҳамкорлик қилади.

4. Жисмоний ёки рухий ривожланишида нуқсони бўлган болалар таълим муассаси психологи тиббий, педагогик-психологик кўрик комиссияси ишида психологик муаммолар бўйича ўз таклиф ва хулосалари билан иштирок этади.

Халқ таълими тизимидаги муассасага ишга келган психолог ишининг биринчи даврини-адаптация (мослашиш, кўникиш) даври дейилади.

Бу даврда психолог мактаб жамоасига, мактаб жамоаси эса психологга мослашиши (адаптация) керак.

Психолог учун муассаса раҳбари, ўқувчилар, ота-оналар, ўқитувчилар тарбиявий соатлар, педагогика кенгашига қатнашиш, ота-оналар мжлисига қатнашиш, синф раҳбарлари билан танишиш ва ҳ. к. ларга қатнашиб, улар билан танишиб олиши ўринлидир.

Психологик касби янги бўлганлиги учун, кўпчилик ўқитувчилар уни ҳали тан олмасликлари мумкин.

Шунинг учун психолог ишни нимани яхши билса, (қайси соҳани яхши билса) шундан бошлаши керак. Яъни, бордию унинг кичик ўқувчилар билан ишлашда тажрибаси кўпроқ бўлса, ишни ўшалар билан бошлаши керак.

Кўпчилик психологик жараёнлар – ўсиш, таракқиёт, коррекция, профилактика ва ҳ. к. лар жуда кўп вақтни олади.

Психологни адаптация даври 3 ойдан 1 йилгача чўзилиши ҳам мумкин. Бу касб янги бўлганлиги туфайли ҳали кўпчилик ходимлар унга эътибор бермасликлари ҳам мумкин. Айримлар биринчи вақтларда психологга мактабдаги «тез ёрдам» ёки ўқувчиларни орқасидан юрувчи «энага»га ҳам ўхшайдилар.

Психолог ўзини ким эканлигини ўзи ишлаётган жамоага таништириши, улар олдида обрўй олиши унинг ўз ишини кўрсата олишига боғлиқ.

Энг аввало психолог болалар психологияси, педагогик психология ва ижтимоий психология билимларидан яхши хабардор бўлмоғи керак.

Юқорида кўрсатилганидек ўз ишида болаларнинг ёш хусусиятлари қонуниятлари ва улардаги индивидуал хусусиятларнинг динамикасини таҳлил қилади ва уларга суянади.

Ҳар бир мактаб, ҳар бир болалар таълим-тарбия олаётган халқ таълимига қарашли муассаса ўз хусусиятларига эга. Шунинг учун ҳам психолог ўз иши жараёнида бу хусусиятларни ҳисобга олиб, ҳар бир муассасанинг турига қараб (умумтаълим мактаби, лицей, коллеж, махсус мактаб, мактаб-интернат, математика бўйича, тил, тарих ва ҳ. к. ларни чуқур ўргатувчи мактаб) ишини ташкил этиши керак.

Психолог ишининг айрим хусусиятларидан бири, меҳрибонлик уйла-ри, мактаб-интернат ва ҳ. к. мактаблардаги болалар ва ўқитувчилар билан ишлаш бўлса, бунда психолог умуман интернат типидagi муассасаларда алоҳида ишларни олиб боради. Чунки бу муассаса болалари бошқаларга қараганда айрим томонлари билан фарқ қиладилар.

Шунинг учун шу жамоанинг тўла қонли аъзоси сифатига таълим-тарбия жараёни учун жавобгар шахс ҳисобланади.

Уни ишининг самараси, болаларнинг руҳий жиҳатдан ривожланишларини тўғри ташкил эта олишига боғлиқ бўлади.

Психолог ўқувчиларнинг ҳар бир ёш босқичидаги асосий хусусиятларига биринчи даражали эътиборини қаратиши ва уларни яхши билиши лозим.

Яъни, кичик мактаб ёшида болаларда ўқиш фаолияти, унга қизиқиш бўртиб чиқади. Ўқиш фаолияти бундаги психик жараёнларни ривожланишида сензитив (тезлашган) давр ҳисобланади. Кичик ўқувчиларда сензитив даврда руҳий янгиланиш, ҳаракатларнинг ички режаси, бола ахлоқидаги ўзгаришлар, ақлий фаолиятда фаоллик эҳтиёжининг пайдо бўлиши, ўқув, кўникма ва малакаларини эгаллаш, қисқаси кичик мактаб ёшининг охирида болада ўқишга истак ва ўқишга бўлган имкониятларга тўла ишонч пайдо бўлади.

Ўсмирлик ёшидаги сензитивлик туфайли, янги руҳий ўзгаришлар, қайта-қурилишларни ўз ахлоқини онгли равишда бошқаришида, одамларнинг истаклари, характер ва ҳиссиётларига қараб ўз ҳуқ-атворини ташкил этиши кўзга яққол ташланади.

Ўсмирнинг руҳиятидаги бу янгилликлар ўз-ўзидан пайдо бўлмасдан, унинг аввалги ҳаёт тажрибасининг натижаси ҳисобланади.

Ўсмирларда руҳий ривожланиш кўпроқ организмдаги жисмоний ўсиш туфайли содир бўладиган ўзгаришлар жумладан, ўсмирликда жинсий ба-лоғатга етиш, ташқи қиёфасидаги ўзгаришлар, ички дунёсидаги ўзгаришлар, ҳиссиётидаги ўзгаришлар ва ҳ. к. кабилар билан боғлиқ бўлади.

Шунинг учун ўқув-тарбиявий жараёнда ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашишнинг аҳамияти катта. Чунки маълум ёш давларида болаларнинг қизиқишлари, мойиллик, қобилият, ўзини-ўзи англаш, ўз-ўзини баҳолаш ва ҳаёт режаларининг турлича бўлиши бунга таққозо этади.

Фаолият турларининг ҳар биттаси бўйича маълум маррага етмоқ учун ҳилома-хил қобилиятлар керак бўлади. Лекин барча қобилиятлар бирдек эмас. Психолог болалар қобилиятини индивидуал режа орқали аниқлаши керак. Психолог болалар қобилиятларини баҳолашда турли вариантлар бўлишини унутмаслиги, яъни болалар ўз тенгдошларини ўқишдаги муваффақиятларига қараб баҳолашга ўрганганлар, ўз-ўзларини эса, дарсларга бўлган эмоционал муносабатларига қараб баҳолайдилар (бу субъектив критерия)дир. Шунинг учун боланинг ютуқлари икки томонлама, яъни объектив ва субъектив планда қаралади.

Объектив аҳамиятли ютуқлар теварак-атрофдагиларга яхши кўринади. Яъни, ўқитувчиларга, ота-оналар, дўст ва ўртоқларига яхши кўринади. Масалан, ўқув материалларни тез, пухта, яхши ўзлаштирадиган ўқувчи синфдошлари орасида ажралиб туради.

Субъектив аҳамият бу болани атрофдагиларига кўринмайдиган, сезилмайдиган, лекин бола учун жуда катта баҳога эга бўлган ҳолатлари. Булар кўп ҳолларда «ўртача»ўқувчилардир. Булар билим соҳасида унча ажралиб турмасалар-да, айрим ҳолларда айрим фанларни бошқаларга нисбатан суст ўзлаштирсалар-да, фанга қизиқадилар, уй вазифасини бажонидил бажаришга уринадилар.

Лекин мактабларда «ўртача» ўқувчига етарли эътибор билан қаралмайди. Кўпчилик «ўртача» ўқувчиларда ўзларининг севган, ёқтирган фанлари бўлади. Агарда «ўртача» ўқувчига бошдан яхши эътибор берилса, унинг айрим фанлардаги муваффақиятларини ижобий баҳолаб борилса, мактабни жуда яхши битириши мумкин. Агар акси бўлса, охиригача «ўртачалигича» қолиб кетиши мумкин.

Аввал қайт этилганидек, психолог ишининг мазмунига ишлаётган жамоасида маълум психологик иқлимни яратиш ва сақлаш ҳам киради.

Ёқимли психологик иқлим ва ўзаро муносабатлар турли ёш босқичларида турлича бўлади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда умумий ўрта таълим мактаби психологининг асосий вазифалари ишлаб чиқилган бўлиб, барча мактабларда психолог хизматини бажарувчи шахсларга етказилган.¹

Бу низомда психологик хизматнинг йўналишлари ва тузилмаси (структураси)ҳам белгилаб берилган.²

¹ Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида психологик хизмат тўғрисида муваққат низом. Тошкент, 2002.

² Ўша манба, 5-бет.

Муваққат Низомга асосан халқ таълими муассасаларидаги психологик хизматнинг асосий йўналишлари:

- психологик маърифат ва ташвиқот;
- психологик профилактика;
- психологик диагностика (ташхис қўйиш);
- психологик коррекция ва ривожлантириш;
- психологик маслаҳатлар;
- касб-хунарга йўналтириш кабилардан иборатдир.

Психологик маърифат ва ташвиқот – мактабнинг педагогик жамоасини, ўқувчилар ва ота-оналарни психологик билимларни эгаллашга жалб этиш, уларнинг психологик маданиятини ошириш мақсадида турли машғулотлар, ўқувлар, маърузалар уюштириш.

Психологик профилактика – педагог ва ота-оналарда болаларнинг ҳар бир ёш давридаги рухий тараққиёти ҳақидаги психологик билимларни эгаллаш эҳтиёжларини таркиб топтириш билан бола шахси ва ақлий тараққиётида содир бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай салбий оғишларнинг ўз вақтида олдини олишга қаратилган психологик тадбирлар.

Психологик диагностика – болаларни мактабгача таълим ва мактаб ёши давомида психологик жиҳатдан узлуксиз ҳар томонлама ўрганиш, уларнинг индивидуал-психологик хусусиятларини аниқлаш, ўқиш ва ҳуқуқатворидаги нуқсонларнинг сабабларини аниқлаб беришга қаратилган психологик тадбир.

Психологик коррекция – шахс шаклланиши ва психик ривожланишида содир бўлган салбий бурилиш ва нуқсонларни, рухий оғиш ва кечикишларни бартараф этиш, шахс ва жамоага фаол ижобий рухий таъсир ўтказиш, ижтимоий – психологик муҳитни соғломлаштириш шахслараро муносабатлардаги зиддият ва низоларни юмшатиш, ҳар бир шахснинг мавжуд имкониятларини имкон қадар кучлироқ намоён эта олишига шарт-шароит яратиш.

Психологик маслаҳат – ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчиларга шахсий, касбий, ҳаётий муаммоларини ҳал этишга ёрдам бериш, уларни ўз психологик саломатлигини муҳофаза қилишга ўргатиш. Психологик маслаҳатлар бериш. Маслаҳатларни индивидуал, гуруҳий тарзда ўтказилади. Бу маслаҳатлар нуқсонларни олдини олиш ва тузатиш (коррекция) ҳаракатига эга бўлади.

Касб-хунарга йўналтириш – ўқувчиларни ласқати, қизиқиши ва қобилиятларига мос касб-хунарларни онгли танлашга тайёрлашдан иборатдир.

Юқорида келтирилган йўналишларнинг узвий ва узлуксиз боғлиқлиги психологик хизмат мазмунининг яхлитлигини таъминлайди.

47336(1)

3. Халқ таълими муассасаларида фаолият кўрсатувчи психологнинг ҳуқуқлари ва касбий этикаси

Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизими муассасаларида фаолият кўрсатувчи психологнинг ҳуқуқлари психологик хизмат тўғрисидаги Низомда белгиланган берилган¹.

Ҳар бир психолог Ўзбекистон халқ таълими вазирлиги томонидан кўрсатилган ва аниқлаб берилган ўз ҳуқуқларини яхши англаши ҳамда улардан фойдаланган ҳолда ўз фаолиятини ташкил этиши керак.

Таълим муассасаларида фаолият кўрсатадиган амалий психологлар қуйидаги умумий ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга:

1. Педагогик жамоанинг тенг ҳуқуқли аъзоси, таълим жараёнининг бевосита иштирокчиси сифатида педагоглар учун белгиланган барча қарорлар ва имтиёزلардан фойдаланиш, бошқарув органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларига эга.

2. Ўз касбий соҳаси талабларидан келиб чиқиб, касбий мажбуриятларини муваффақиятли адо этиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш бўйича раҳбариятга, юқори ташкилотларга тегишли таклифлар, талабно-малар тақдим этиши мумкин.

Психологнинг иш ўрни, тренинг ва маслаҳатхонаси, уларнинг жиҳози, тегишли ташхис методикалари, методик қўлланмалар, адабиётлар, канцелярия ашёлари билан таъминлаш муассаса раҳбарининг зиммасига юклатилади.

3. Педагогик ва илмий кенгашларга, услубий бирлашмаларнинг йиғилишларида аъзо сифатида, таклиф этилганда ёки касбий эҳтиёжлар асосида иштирок этиши, дарслар, машғулотлар, тарбиявий тадбирларни кузатиши, таҳлил этиши, таълим муассасасининг ҳужжатлари билан танишиши, тегишли таклиф ва маслаҳатлар бериши мумкин.

Психолог ўз мутахассислиги ва асосий фаолият доирасидан ташқарида бўлган ишларга жалб этилмайди.

4. Ўқувчиларни психологик муҳофаза қилиш ва ёрдам кўрсатиш мақсадида маъмурият орқали у ёки бу ташкилотга расмий талабнома билан чиқиши мумкин. (М: ота-оналар иш жадвалини ўзгартириш, санаторий билан таъминлаш, йўлланма бериш ва ҳ. к.).

5. Ҳафталик иш юкмаси 20 соатни ташкил этади, психологик ихтисоси асосий маълумотидан келиб чиққан ҳолда ўқув ва факультатив тарзда 0,5 педагогик иш ўрнида ишлаши мумкин.

6. Педагогик ходимлар, раҳбарият, ота-оналар ва бола тарбиясига дахлдор бўлган бошқа шахслар, ташкилотлар, жамоатчилик билан ҳамкорликда ҳар бир тарбияланувчи, ўқувчининг таълими ва тарбиясини кузатади, унинг шахсини ташҳис қилади, ўзгаришларни назорат этиб боради, тегишли психологик таъсир воситаларини қўллайди, қўмаклашади, маслаҳат беради.

7. Психолог ўз иш фаолиятини психологик билимлар тарғиботи ва ташвиқоти, психологик профилактика, психологик диагностика, психологик коррекция ва ривожлантириш, психологик маслаҳат, касб-ҳунарга йўналтириш каби йўналишлар доирасида ташкил этади, йиллик, ярим йиллик, ойлик иш режалари тузади ва уни раҳбариятга тасдиқлатади. Йилида икки марта ҳудудий ташҳис Марказига режалаштирилган ва бажарилган ишлар ҳақида ахборот беради.

8. Раҳбарият ва педагогик жамоага йил давомида олиб бориладиган индивидуал ва оммавий тадқиқотлари, олинадиган ва қутилидиган натижалари ҳақида белгиланган тартибда ахборот бериб боради, тегишли тавсия ва маслаҳатлар беради, педагогик жамоанинг психологик хизмат юзасидан таклифлари, мулоҳазалари ва буюртмаларини қабул қилади.

9. Амалий психологик хизмат кўрсатиш бўйича барча меъёрий ҳужжатлар, фаолиятига тегишли тавсияномалар, йўриқномалар, методик қўлланмаларнинг талабларига тўлиқ риоя этган ҳолда, тарбияланувчи, ўқувчи шахсиятига зарар келтирмаслиги, уларнинг психологик дахлсизлигини таъминлаши ҳамда бошқаларга маълум қилиш мумкин бўлмаган психологик ташҳис натижаларини, психологик хулоса ва коррекцион фаолият натижаларини сир сақлаши, шунингдек мутахассис бўлмаган кишиларга махсус психологик диагностика методикаларини бермаслиги лозим.

10. Психолог ўз фаолиятида фақат психологияга ихтисослаштирилган илмий кенгашлар тасдиқлаган ва Республика ташҳис Маркази ҳузуридаги «Психологик хизматни мувофиқлаштириш Кенгаши» томонидан тавсия этилган психологик диагностика методикаларини ишлатади, ташҳис натижаларини лозим бўлган ҳолларда миллий-ахлоқий меъёрларга риоя этган ҳамда умумлаштирилган ҳолда синалувчи, раҳбарият ва ота-онага маълум қилади, уларда ижобий муносабатларни шакллантиради, ижобий таъсир этувчи ахборотларни беради.

11. Муассаса раҳбарияти билан келишилган ҳолда, белгиланган тартибда тавсия этилган, ушбу Низомда кўрсатилган фаолият доирасида ва жамиятда қабул қилинган ахлоқий меъёрларга зид бўлмаган тадқиқий изланишларни олиб бориши мумкин. Бунда ўтказган тадқиқотлар улар-

нинг натижалари ва хулосаларининг ҳаққонийлигига шахсан жавобгардир. Ўтказадиган психологик ташҳис, коррекцион таъсир ва берадиган маслаҳатларининг оқибати учун масъулдир.

12. Психолог ўз фаолиятида педагогик жамоа, ота-оналар, васийлар, тиббиёт ходимлари, ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташҳис Марказлари мутахассислари, балоғатга етмаган ўсмирлар билан ишлаш тузилмалари, маҳалла кўмиталари ва жамоатчилик ташкилотлари билан узвий алоқада ҳамкорлик қилади.

Ҳар бир психолог аввало юқорида келтирилган ҳуқуқлар ва имтиёзлардан фойдаланиб ўз ишини ташкил этиш билан бир қаторда, психологик этика (ахлоқ нормаларига) амал қилиши лозим.

Психологнинг ахлоқ нормаларига бўйсунishi (этикага риоя қилиши) унинг ишини самарали бўлишида катта аҳамият касб этади.

Психолог мактабда ёки умуман таълим-тарбия муассасасида ёлғиз ишламайди, у билан биргаликда таълим-тарбия иши билан банд бошқа кишилар ҳам ишлайдилар. Шунинг учун психолог ўз ҳуқуқий принципи учун жавобгар шахс ҳисобланади, у ўз ишида касбий этикасини сақлаши керак. «Ишни бузиб қўйма» (не навреди!) принципини унутмаслиги керак.

Шундай вазият бўлиб қоладики, ўзлаштирмовчи ва интизомсиз ўқувчини ўқитувчи ўзи удалай олмасдан, психологга мурожаат қилиши мумкин. Борди-ю психолог қўлидаги методика ва ташҳислари болани тузатишга етарли бўлмаса ёки психолог нима қилишини билмай қолган вақтларида ҳеч вақт нотўғри кўрсатма бермаслиги керак. Бундай ҳолларда болани ҳар томонлама кузатишни давом эттириши лозим. Бола эса, буни сезмаслиги шарт. Бу ҳақда аниқ қўллаш мумкин бўлган воситани топгачина ўқитувчига кўрсатма бериши мумкин.

Психолог шуни унутмаслиги лозимки, боланинг интизомсизлиги ва ўзлаштирмовчилигига бошқа сабабларга ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Яъни, оила ҳаёт даражасининг пастлиги, оиладаги иқтисодий шароит, туғма ва биологик камчиликлар, бола яшаб турган муҳит ва ҳ. к. лар билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Психолог бола ҳаётидаги айрим салбий томонларини, жамоаси аъзолари, раҳбарият, ўқитувчи, ота-оналар билан мулоҳазаларнинг баъзи бир мазмунларини сир сақлаши керак. Акс ҳолда боланинг, жамоа аъзолари, ота-оналар ва ҳ. к. олдида психологга бўлган ишончини йўқолиши ва оқибатда бола ахлоқи билан боғлиқ бўлган хунук воқеалар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир психолог хизматини бажарувчи киши «Психолог хизмат ҳақидаги инструкция» билан танишиб чиқиши керак.

4. Психологик ташҳис хонаси ва иш юритиш ҳужжатлари

Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни амалга ошириш таълим муассасаларида психологик хизматни йўлга қўйиш ва унинг самарадорлигини оширишни тақозо этади.

Таълим муассасаларида психологик хизматни ташкил этишда психологик хизмат хоналарини жиҳозлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда қўплаб амалиётчи психологлар психологик хизмат хоналари қандай жиҳозланиши зарур? Деган саволлар олдида ўйланиб қолмоқдалар. Бу саволнинг туғилиши табиий, зеро бу ҳақда чоп этилган услубий тавсиялар йўқ. Шу боис, ўқув муассасаларида психологик хизмат хоналарини жиҳозлаш бўйича қуйидаги услубий тавсияларни таклиф этиш мумкин¹.

Психологик хизмат хонасини ташкил этишда одатда шундай алоҳида хона зарурми, деган саволга дуч келамиз. Алоҳида психологик хизмат хонасининг зарурияти қуйидагиларга боғлиқ:

а) Психологик хизмат хонаси, ундаги жиҳозлар, кўргазмали материаллар, педагоглар, ўқувчилар ва бошқаларга психологик хизмат аҳамиятини тушунишга ва психология соҳасида зарурий маълумотлар олишга имконият яратади.

б) Психолог ўқувчилар билан индивидуал психодиагностик, коррекцион ва психологик маслаҳатларни ташкил этиш учун бошқалар ҳалақит бермайдиган алоҳида хизмат хонаси бўлиши шарт.

в) Психологнинг иш ҳужжатларидан баъзилари ўқувчилар ва бошқалардан сир сақланиши зарурлиги ушбу ҳужжатларни сақлаш учун алоҳида жой бўлишини тақозо (сейф ёки қулфланадиган шкаф) қилади.

г) Психолог хонаси ўқитувчи ва ўқувчиларни руҳий енгиллаштириш, яъни руҳий стресслардан холи этиш учун ҳам хизмат қилади.

Психологик хизмат хонаси ҳажми 5х3,5 метрдан кам бўлмаган, шовқиндан холи жойда жойлашган бўлиши зарур. Хонанинг шифти ҳаворанг ёки оқ рангта, даворлари руҳан тинчлантирувчи (лимон, оч яшил каби ахроматик) рангларга бўялган бўлиши мақсадга мувофиқ.

Хонада психолог иш столи, адабиётлар кўргазмаси қўйилган шкаф, ҳужжатларни сақлайдиган, қулфланадиган шкаф (ёки темир сейф), индивидуал суҳбат учун журнал столининг ёнига қўйилган иккита юмшоқ ўриндиқ ва хона деворлари бўйлаб светилник (ёриткич), гуруҳий маслаҳатлар, консультациялар, психотренинг ва коррекцион ўйин, машқлар

¹ Ҳолмуродов М.М., Сафаров А.Н. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида психологик хизматни ташкил этиш. (услубий тавсиялар). Самарқанд: 2002, 15-16 бетлар.

ўтказиш учун мўлжалланган 12 та стул бўлиши зарур. Хонада гилам ёки палос, аквариум, диван бўлса янада мақсадга мувофиқ бўлади.

Деворларнинг марказий қисмига Ўзбекистон Республикаси Давлат рамзлари ифода этилган сурат ва таълим-тарбия ҳақида давлат сиёсатини ифодаловчи иборалар ёзилган стендларни жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Чап ва ўнг томонларга «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни ифодаловчи стендлар ёки деворий ахборот материалларини жойлаштириш мумкин.

Хонанинг бошқа томонларига психолог фаолиятининг асосий йўналишлари, психолог ўқувчиларга қандай ҳолларда ёрдам бериши мумкинлиги ифодаланадиган стенд, ўқувчилар шахсий хусусиятларини ўрганиш схемаси ифодаланган стендлар ҳамда қизиқарли психологик ҳодисаларни ифодаловчи (иллюзия ёки икки мазмунли расм, темперамент кўринишлари каби) расмларни жойлаштириш мумкин.

Деворлардаги стенд ва бошқа ахборот материаллари, адабиётлар кўргазмаларини, мебеллар, хонадаги гулларни жойлаштиришда функционал зарурийлиги, қулайлиги ва эстетик дидга алоҳида эътибор бериш керак бўлади. Кўргазмали ахборот материалларини танлашда «Психологияда кўрсатмалилик» китобидан фойдаланиш мумкин¹.

Психолог ишлаётган хона эшигига жамоа аъзолари ва ўқувчиларни бу хонага тортинмасдан ташриф буюришлари ҳамда психолог хизматидан фойдаланиш барча қизиқувчилар учун бемалоллигини билдирувчи табличка (ёзув)ни илиб қўйилса, янада маъқул бўлади.

Табличканинг мазмуни тубандагича бўлиши мумкин:².

Кадрли жамоа аъзолари, ўқувчилар!

Сиз ўзингизнинг яширин руҳий имконият ва хусусиятларингизни рўёбга чиқаришни, билишни ва уларни ривожлантиришга эҳтиёж сезсангиз; Одамларга ёкиш, дўстлар ортгириш, ўқиш ва ҳаётда самараларга эришиш сирларини ўрганмоқчи бўлсангиз; ўқишда, ўртокларингиз ва катталар билан муносабатда қийинчиликка учрашингиз; Ҳаётингизда дуч келаётган шахсий муаммоларни ҳал қилишда қийналсангиз; турли масалаларда маслаҳат оломоқчи бўлсангиз ва шу каби психологияга доир маълумотлар Сизни қизиқтирса психолог _____ кунлари соат _____дан _____гача қабул қилади.

¹ Рахманова М. Психология курсида кўрсатмалилик. Тошкент, 1981.

² Бу мажбурий эмас, ҳар бир психолог ўзича ўз шароитидан келиб чиққан ҳолда ўзгартириши мумкин (Буни намуна тарикасида келтирдик. (Ў.О.).

Психологнинг иш юритиш ҳужжатлари

Психологик хизматни бажарувчи психолог қатор ҳужжатлар асосида ўз ишини ташкил қилиши лозим.

Ҳар бир психолог ишида маълум самараларга эришиш учун унинг қўл остида ҳужжатлари (ҳужжатларни айримларидан ташқарисини психологнинг ўзи ташкил этади) бўлиши маъқул. Ҳужжатлар ишни тартибли, бир тизимга солиб олиб боришга ёрдам қилади.

Психологик хизмат хонасида қуйидаги ҳужжатларни бўлиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади¹:

1. Психологик хизмат тўғрисидаги низом;
2. Вазирлик, психологик ташхис марказлари, халқ таълими бўлимлари ва юқори ташкилотлар томонларидан юборилган буйруқ, кўрсатма, инструкция ва ҳ. к. лар сақланадиган жилд.
3. Психологнинг йиллик иш режаси.
4. Психологнинг ўтказган тадбирлари сақланадиган жилд.
5. Психодиагностик методикалар сақланадиган жилд.
6. Ҳисоботлар сақланадиган жилд.
7. Психолог қабулини қайд этиш журнали.
8. Иқтидорли ўқувчилар, улар билан ишлаш режалари, тадбирлар ва ҳ. к. лар журнали.
9. Паст ўзлаштирувчи ва муаммоли ўқувчилар рўйхати улар билан ишлаш режа ва тадбирлари ҳақидаги журнал.
10. Ўқитувчилар билан олиб борилган суҳбатлар журнали.
11. Ота-оналар билан ишлаш журнали.
12. Ўқувчилар билан олиб бориладиган суҳбат ва маслаҳатларни қайд этиш дафтери.
13. Коррекция, профилактика, тадқиқот натижалари ва уларнинг таҳлили сақланадиган жилд.

¹ Булардан ташқари, ҳар бир психолог ўзи ишлайётган муассаса шароитларига қараб буларга қўшимча қилиши ёки айримларини шароитига қараб ўзгартириши ҳам мумкин (Ў.О.).

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. А. «Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». - Тошкент, 1997.
2. Каримов И. А. «Баркамол авлод орзуси» - Тошкент, 1999.
3. Таълим тўғрисидаги Қонун. - Тошкент, 1997.
4. Асадов И. М. «Мактаб амалий психологияси» - Тошкент, 1994.
5. Искандаров Э. О., Сулайманов М. Лицейда психологик хизматни ташкил этиш масалалари. Самарқанд, 1997.
6. Искандаров Э. О. Таълим маркази. «Зиёкор». 12-сон, Самарқанд, 2000.
7. Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида психологик хизмат тўғрисида Муваққат Низом. - Тошкент, 2002.
8. Ўзбекистон Республикасида ўқувчи – ёшларни касб-ҳунарга йўналтириш тизимини ривожлантириш концепцияси. - Тошкент, 2002.
9. Ўзбекистон халқ таълими тизимида психологик хизмат, халқ таълими тизимида ишлайдиган психологларнинг малакасини ошириш ва уларнинг аттестацияси ҳақида Низом. - Тошкент, 1996.
10. Психологическая служба в школе. Под ред. И. З. Дубровиной. -М., 1984.
11. Райнолдс К. Р. Гуткин Т. Б ва бошқалар. Scholl Psychology: Essentials of Theory and practice. Нью-Йорк, 1984.

II бўлим. МАКТАБ ПСИХОЛОГИНИНГ ТУРЛИ ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАР БИЛАН ИШЛАШИ

1. Психологнинг кичик ўқувчилар билан ишлаши

Кичик мактаб ёшининг асосини I-IV синф ўқувчилари ташкил этадилар, бу давр 6, 7-11 ёшларни қамраб олади.

Бу ёшнинг ўзига хос хусусиятларидан бири, бола организмнинг анатомик-физиологик жиҳатдан фаол етиша бошлашидир.

6-7 ёшли бола миясининг пешона қисми морфологик жиҳатдан етишади ва шу сабабли бола ўз ахлоқи ва ҳаракатларини ихтиёрий бошқара оладиган бўлиб қолади.

6-7 ёшли болалар нерв системасида қўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари тенглаша бора бошлайди. Иккинчи сигналлар системасининг функционал аҳамияти катталарники каби аҳамиятли бўлиб боради.

Бу ёшда бола жисмоний жиҳатдан анчагина етилиб, чиникиб боради. Йирик мускулларнинг ўсиши майда мускулларга нисбатан илгарилаб кетади. Шунинг учун ҳам бу ёшда болаларнинг ҳаракатларида ўзгаришлар бўлиб, улар ёзувга ўргатишга тайёр бўладилар.

Бола организмдаги анатомик-физиологик ўзгаришлар бир текисда бўлмайди. Болалардаги жисмоний чиникиш, ишчанлик нисбий бўлиб, тез чарчаб қолиш улар учун характерли ҳисобланади. Улардаги ишчанлик аломатлари 25-30 минутдан сўнг ёки иккинчи дарсдан сўнг сўна бошлайди.

Бу даврнинг аҳамиятли томони шундаки, болада мактабгача ёш (боғча ёши) даврида тўпланган шахсий тажрибаси, тил бойлиги, билгиш имкониятлари энди тартибга туша бошлайди. У ҳам ақлий, ҳам ахлоқий, ҳам ижтимоий томондан ривожланиб улғая боради.

Бола мактабга келиши билан унинг ижтимоий вазияти ўзгаради. Энди ундаги ўйин фаолияти ўрнини ўқиш фаолияти эгаллай бошлайди. Бу унинг ўйин фаолиятидан тўла воз кечиши деган фикрни билдирмайди, албатта.

Унинг ҳаётида ҳали ўйин фаолияти, айниқса, қондали ва драматик ўйинлар ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлади. Бу давр давомида унинг руҳий жараёнлари, айниқса, хотираси анча ривожланиб, маълум тартибга тушади. Ташқи оламни яхшироқ идрок қила бошлайди, бу эса унинг интеллектуал салоҳиятида кескин бурилишларга сабаб бўлади.

Кичик мактаб ёши ахлоқий меъёрларнинг маъносини тушуниш, ахлоқий қадриятларни ўзлаштириш ва маънавий тасаввурларнинг шаклланиши учун энг қулай давр бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун бу йилларда катталарга ҳурмат, ота-оналарга эҳтиром, ўзидан кичикларга ёрдам бериш, аяш, Ватанни севиш, ижтимоий ва шахсий мўлққа тўғри муносабатда бўлиш ва ҳақозо ҳисларини тарбиялаш муҳим бўлади.

Илпарироқ кичик ўқувчилар тафаккурида конкрет-образли тафаккур етакчи бўлиб ҳисобланарди. Ҳозир эса Д. Б. Эльконин ва В. В. Давидовларнинг илмий тадқиқотларини кўрсатишича, бу ёшдаги болаларда билишга бўлган қизиқишларнинг юқорилиги учун назарий тафаккур асосларини ҳам ривожлантириш лозимлиги таъкидланади.

Америкалик психолог Эриксон тажрибаларидан олинган маълумотларга кўра, бу даврда болалар шахсидаги ўзгаришларнинг шаклланиши туфайли улар ўз имкониятларида ижтимоий, психологик жиҳатларини ҳам сеза бошлар эканлар.

Кичик ўқувчи ҳаётининг марказини ўқитувчи ташкил этади у фақат ўқитувчига ишонади, ўқитувчи бола ҳаётининг идеали ҳисобланади.

Бу ёшнинг охирларига бориб ўз тенгдошларининг фикри бола учун энг аҳамиятли ўринни эгаллайди, у энди тенгдошлари даврасида нуфузли обрўни олишга интила бошлайди.

Бу ёшдаги болалар билан ишлашда мактаб психологи олдида бир қатор вазифалар қўйилади. Булар орасида энг муҳими боланинг мактабда ўқишга тайёрилиги муаммосидир.

Болани мактабда ўқишга тайёрлик даражасини аниқламоқ учун аввало психолог ўз олдидаги вазифани, яъни бу ишни нима учун қилмоқчи эканлигини аниқлаб олиши керак.

Айрим болалар кўп касал бўлганликлари учун бироз бўшроқ бўлади-лар. Жисмоний жиҳатдан саломат, яхши ривожланган, қувноқ, ўқиш малакаларидан (ёзув, ҳисоб) хабардор бўлиб мактабга келган, боғчага қатнаган ёки турли тайёргарликдан ўтган болалар мактабда яхши ўқиб кетадилар.

Боланинг мактабга тайёргарлик даражасини аниқлашда психологлар кўпроқ тайёр методикалардан фойдаланадилар¹.

Дарсларда бола фаолиятини ташкил этишда ўқитувчининг яхши сўзи, яъни, болани ижобий қўллаб қўйиши, маъқуллаши, у учун маънавий озуқа бўлади.

Ўқитувчи болага туртки берса (огоҳлантирса), болада хафа бўлиш

¹ Асадов У. ва Бурханова Р. «Психологик ташхис методикалари». –Тошкент, 2002.

ҳоллари ҳам учрайди. Шунинг учун бола тайёрлигини аниқлашда унга яккама-якка ёндашиш маъқул бўлади. Боланинг ақлий тайёрлиги, тафаккурини қайси шакли яхши ривожланганлиги, иродаси, мативлари, ўйин фаолияти ва ҳ. к. ларини аниқлашда психологнинг ўқитувчи ва ота-она билан аниқ дастур тузиб олиши маъқул.

Боланинг мактабга адаптация (кўникиш, мослашиш) даври жуда қийин ўтади. Бу давр 1-синф ўқувчилари учун 4-7 ҳафтани камраб олади.

Мослашиш даврида бола ҳуқида кўзга ташланадиган ўзгаришлар бўлади. Баъзи болалар ортиқча шўхлик қиладилар, қичқирадилар, сабабсиз қардорларда чопадилар, зинапоядан сирғалиб тушадилар, дарсларда тинч ўтира олмайдилар. Айримлари эса бу даврда жуда тортинчоқ бўладилар, баланд-роқ гапиришга ҳам кўрқоклик қиладилар, ўқитувчининг озгина танбеҳига ҳам йиғлай бошлайдилар, баъзиларининг иштаҳаси йўқолади, уйқусизлик ҳоллари бўлади, турли хил оғриқлар бошланади, айримларида эса ўйинга ва ўйинчоқларга қизиқиш, китобга қизиқиш ва ҳ. к. кабилар пайдо бўлади. Яъни болада оила ва боғча ҳаётида пайдо бўлган ва мустаҳкамланиб қолган динамик стереотип эндиликда бола ҳаётидаги ўзгаришлар туфайли бузилиб, янги стереотипларнинг пайдо бўлиш жараёни бошланиши, бола асаб системасининг тараншлашиши туфайли тез чарчаб қолиши каби ўзгаришлар бўлади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, боғчага қатнамаган фақат оилада тарбияланган, ўз тенгқурлари билан старли мулоқат ва муносабатда бўлмаган болаларда бу ҳолатни оғирроқ ўтиши ва узокроқ чўзилиши мумкин экан.

Боланинг мактабга мослашиш даврида мактаб психологи айниқса 1-синфлар билан ишлашда фасол бўлиши ва ўқитувчига ёрдам бериши мақсадга мувофиқ бўлади. Лекин кўпчилик мутахассисларнинг фикрига қараганда, психолог ўқитувчи ишига кўп аралашмаслиги ва айрим керакли вақтдагина, ўқитувчининг ўзи илтимос қилсагина аралашгани маъқул деб ҳам қаралади. Бундай ҳолларда психолог ўз шароитини ҳисобга олса, фойдадан ҳоли бўлмайди.

Психолог 1-синф ўқувчиларининг ота-оналари олдида чиқиш қилиши бу даврда боладаги бўладиган «қонуний ўзгаришлар» ва уларнинг тез ўтиб кетиши ҳақида маърузалар билан чиқиш, индивидуал суҳбатлар ўтказиш яхши самара беради.

Камдан-кам болаларда бу давр чўзилиб кетади. Бундай болалар ҳақида психолог ота-она ва ўқитувчига консультация ва маслаҳатлар бериши керак.

Австриялик психолог Г. Эберлейн тадқиқотларида бундай ҳолатлар ҳар томонлама чуқур таҳлил қилинган¹.

¹ Эберлейн Г. Страхи здоровых детей. М., 1981.

Унинг ёзишича, айрим болалар куннинг ярмига келибоқ чарчаб қолар, чунки мактаб айримлари учун стресс ҳолат пайдо қилувчи омил бўлиб ҳисобланар экан.

Шаҳарда яшовчи бола транспорт билан лик тўла шаҳар кўчаларидан ўтиб мактабга етиб боргунча асаблари чарчаб қолади. Бундай болаларда эрталабданоқ чарчаб, бош ва меъда оғриғи бошланади. Шунинг учун бу хилдаги болаларга ўқитувчи эътиборли бўлиши лозим. Болани бошини силаш, чарчаган бўлсанг бироз дам ол, сўнгра ишлайсан (ёзасан ёки ўқийсан) деса болада кувонч пайдо бўлади, чарчаши тез ўтади янада, ишлаш бошлаш истаги пайдо бўлади.

Боланинг мактабда ўқишига жисмоний ва руҳий тайёр бўлишини аҳамияти катта. Айрим болалар мактабга келгунигача ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш ва ҳ. к. ларни билиб келадилар. Бундай болалар дарсда зерикиб қоладилар. Чунки энди улар ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш кўникмаларини ўзлаштиришдан озод бўлиб қоладилар. Бундай болалар ақлий жиҳатдан юқори тайёргарликка эга бўлиб, иродавий жиҳатлари эса ўсмай қолиши мумкин (индивидуал вазифа бериш билан бунинг олди олинади).

Акс ҳолда, бола ҳеч қандай куч сарфламасдан юқори баҳо олишга ўрганиб қолади. Болада ўқиш кўникма ва малакалари бўш бўлса, 3-синфга боргач намоён бўлиб қолади. Ундай болалар энди бўш ўқувчилар қаторига ўтиб қолишлари мумкин. Ўқишга бўлган кўникма ва малакаларини 1-синфданоқ шакллантиришга эътибор бериш керак.

Психологнинг кўпгина вақти ўзлаштирмовчи ўқувчилар билан ишлашга ҳам қаратилади.

Бошланғич синфларда ўзлаштирмовчилик қатор сабаблар туфайли рўй бериши мумкин.¹

1. Ақлий жиҳатдан орқада қолган ва руҳий ўсишда камчиликка эга бўлган болалар. Бундай болалар қарийб ҳар бир бошланғич синфда учрайди. Бунда ҳар бир болага ташхис қўйишда дефектологлар, патопсихологлар, тиббиёт ходимлари билан маслаҳатлашиш керак бўлади.

2. Асаб системаси касал болалар. Бундайларда нутқни бузилиши, механик хотира сустлиги, ҳисоблашда қийналишлар кўзга ташланади. Улар ҳақида психолог логопед билан маслаҳатлашиши керак.

3. Ақли ривожланмаган болалар. Оилавий тарбия етарли эмаслиги, ота-она орасидаги жанжаллар, алкоголизм, напшавандлик, оилада болага ҳеч қандай эътиборнинг йўқлиги, маънавий қашшоқлик ва ҳ. к. лар сабаб бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида психологик хизмат ҳақида муваққат Низом. Тошкент, 2002, 10-11 бет.

Бундай болалар билан яккама-якка ишлаш, ўқув материални шошилмай тушинтириш керак.

4. Актив пасив болалар. Бундай болалар 1-синфда тўла ўзлаштирувчи бўладилар. Улар чиройли ёзидилар, кўп ва бир неча марталар кўчириб ёзишга эринмайдилар, ҳаракатчан бўладилар. Лекин 2-3-синфларга келиб қолоқлик бошланади. 1-синфда ўрганган ва ўзлаштирган малакаларини ҳам йўқота бошлайдилар.

Бундай болалар ақл билан боғлиқ бўлган, фикрлашни талаб қилувчи масалаларни қатор бошқа масалалардан ажрата ололмайдилар. Ўқишдаги фаоллик техник томонга қаратилган бўлади.

5. Айрим психологлар бошланғич синфлардаги ўзлаштирмовчиликни икки хил сабаб билан боғлайдилар: 1) боланинг ортиқча шўх бўлиши; 2) боланинг ортиқча сустлигини кўрсатадилар.

Ортиқча шўх болаларда асаб системасининг тормозланиши кўзга-лишга нисбатан суст бўлади. Шу сабабли улар тинч ўтира олмайдилар. Ўқитувчи сўзини чидам билан охиригача тингламайдилар. Диққатларини бирор нарсага қаратиб тура олмайдилар, жавоблари тўла бўлмайди, шошма-шошарлик билан жавоб берадилар, айрим ҳолларда ўқитувчи саволини охиригача тингламайдилар, бошлаган ишларини охирига етказмайдилар, масалани шартини охиригача тингламайдилар, ёзувда сўзлар чала, чизган суратлари тугамаган бўлади.

Сусткаш болаларда эса асаб системасининг қўзғалиш жараёни тормозланишга нисбатан орқада қолади, ундайлар дарсда ўзларини яхши тутадилар, ўқитувчининг айтганларини охиригача бажаришга ҳаракат қиладилар. Лекин ўзларича ташаббус кўрсатмайдилар. Улардаги ортиқча сусткашлик эса озгинагина актив иш қилсалар асаб системасини чарчаб қолиши билан ҳам боғлиқ бўлади.

Агарда ўқитувчи ўқув материални шошилмай, чидам билан тушунтирса улар яхши ўзлаштириб кетадилар.

6. Соғлиги ёмон бўлган болалар суст ўзлаштирувчи бўлиши мумкин (аллергия, бош оғриғи, ичак-меъда, витамин камлиги ва бош.), чунки бундай болалар тез чарчаб қоладилар, асаб системасининг тинч бўлмаслиги уларнинг ўқишларига таъсир қилади.

7. Бошланғич синф ўқитувчилари орасида айрим ўқишга қийналувчиликнинг сабабларидан бири, бола хотирасининг сустлиги, диққатнинг беқарорлиги ва ҳ. к. лардир.

Психологнинг ўз ишида кичик ўқувчиларнинг мактабга мослашишлари руҳий жараёнларини ривожлантирувчи ва бола тафаккури тараққи-

ёти даражасини ва ҳ. к. ларни аниқловчи тестлардан фойдаланиши мумкин. Ҳозирги вақтда ундай тестлар турли жойларда, турли психологлар томонидан етарли ишлаб чиқилган.

Кичик ўқувчиларнинг ақлий тараққиёти, билиш хусусиятлари ва тафаккури сифатлари ҳақида тўлароқ маълумотларга эга бўлиш мақсадида ўқитувчи:

а) ўқувчига яккама-якка ёндашиш;

б) турли болаларнинг ақлий фаолиятларига турлича самарали таъсир кўрсатиш;

в) иқтидорли болаларни танлаш ва ҳ. к. ларни кўзда тутиб, кичик ўқувчилар ақлий тараққиётларини тўғри баҳолаш учун қуйидаги тестлардан фойдаланиш мумкин.

Тубанда кичик ўқувчи тафаккурини баҳоловчи тест ва саволлар намуналаридан бир нечтасини келтирамыз¹:

1. Рустам Умидадан хушчакчакроқ. Умида Раънодан хушчакчак. Ким ҳаммадан хушчакчак?

2. Аҳмад Толибдан кучли, Толиб Ғолибдан кучли. Ҳаммадан ким кучли?

3. Азиза Заринадан оғирроқ, Лоладан енгил. Ким ҳаммадан енгил?

4. Саодат Замирадан баландроқ, Замира Муҳаббатдан баланд. Ҳаммадан баланд ким?

5. Анвар Шавкатдан —, Шавкат Азиздан —. Ким ҳаммадан—?

6. —Мансурдан —, —дан —. Ким ҳаммадан —?

7. Ит қўнғиздан енгил, лекин филдан оғир. Ҳаммасидан ким енгил?

8. От пашшадан паст, лекин жирафадан баланд. Энг баланд ким?

9. Одил Ғофирдан 68 ёш ёшроқ. Одил Боҳодирдан 2 йилга катта. Энг ёш ким?

10. Санобар Дилшодадан қорароқ ва Хайридан ёшроқ. Санобар Хайридан оқроқ ва каттароқ, булар орасида ким энг қора ва ким энг ёш?

Ушбу мазмундаги тестни психолог ўзига кераклигича қўпайтириши ёки камайитириб олиши ва болалар исмларини ўзгартириши мумкин.

Жавобларни баҳолашда тўғри жавобларга «+», нотўғрисига «-» ва жавобини улгармаган ҳолларга «0» белгилари қўйилади ҳамда натижа қайдномасига ёзилади:

¹ Эътиборингизга ҳавола этаётган тестларимизни Е.И.Роговнинг «Нас-тольная книга практического психолога» номли ўқув қўлланмасидан (I-қисм. -М.: 1999, 94-96 бет.) олиб, ўз шароитимизга модификация қилиб, айрим ўзгаришлар киритиб фойдаландик (Ў.О.).

№	Ўқувчилар- нинг Ф.И.О.	Вазифа тартиб номери																			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1																					
2																					

Ушбу жадвалдан нечта бола (неча %) тўғри жавоб берганини ва неча бола нотўғри жавоб берган ёки жавоб бера олмаганини аниқлаш мумкин.

Тест вазифаларидан 1 дан 4 гача ўхшаганларини 1-синф ўқувчиларига ва кейинги 5 дан 10 гача ўхшаганларини 3-синф ўқувчиларига бериш мумкин.

Кичик ўқувчиларнинг вербал мантикий тафаккурларини аниқловчи тест

Ҳар бир қаторда 4 тадан сўз берилган буларнинг қандайдир белгилари билан (3 тасини) умумлаштириш мумкин. 1 таси буларга мос келмайди. Мос келмайдиганини устидан чизиб қўйиш керак.

1. китоб, портфель, чамадон, ҳамён
2. печка, керосинка, шам, электроплитка
3. соат, кўзойнак, тарози, термометр
4. қайиқ, тачка, мотоцикл, велосипед
5. самолёт, мих, асалари, вентилятор
6. капалак, циркуль, тарози, қайчи
7. ёғоч, этажерка, супурги, вилка
8. бобо, ўқитувчи, ота, она
9. қиров, чанг, ёмғир, шудринг
10. сув, шамол, кўмир, майса
11. олма, китоб, дафтар, қалам
12. сут, қаймоқ, пишлок, нон
13. терак, мева, дуб, арча
14. минут, секунд, соат, кечкурун
15. Отабек, Камол, Бахтиёр, Усмонов

Ҳар бир тўғри жавобга 2 балл, нотўғрисига 0 балл қўйилади (бажариш учун вақтни ўқитувчи ўз имкониятига қараб белгилайди).

Қалит: 1) китоб; 2) шам; 3) кўзойнак; 4) велосипед; 5) асалари; 6) капалак; 7) ёғоч; 8) ўқитувчи; 9) чанг; 10) шамол; 11) олма; 12) нон; 13) мева; 14) кечкурун; 15) Усмонов.

№	Ўқувчи- нинг Ф.И.	Тест номерлари															вақт	балл	Психолог мулоҳазаси
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15			
1																			
2																			

Психолог ўз шароитига қараб турли тестлар орқали ўқувчиларнинг диққатини, диққат барқарорлиги ёки беқарорлигини, кўчиш тезлиги, хотираси, ўқувчи шахсига хос бўлган бошқа руҳий жараёнларини ҳам аниқлаши мумкин.

Азал-азаллардан буён ҳалқимизда бола тафаккури даражасини синамоқ мақсадида турли топишмоқ, мақоллар, турли халқ оғзаки ўйинлари орқали вазиятларни аниқлаш одат тусига кириб қолган. Буларни кичик ёшдаги болалар учун қўллаш яхши самара беради. Бу нарсалар болаларни қизиқтиради, беихтиёр равишда ўйлашга мажбур қилади, ўзлари ҳам шундай масал, мақол, топишмоқларни излаб топишга ҳаракат қиладилар.

Бир неча намуналар келтирамыз:

1. У ёғи заранг, бу ёғи заранг, ўртасида Боймирза гаранг.

а) қайчи, б) тарози, в) уй, г) йўл.

2. Кўчада палаги, уй ичида ҳамаги

а) ошқовок, б) бодринг, в) лампочка, г) тарвуз.

3. Оғзи қора аломат, ичи қизил қиёмат

а) қовун, б) ҳандалак, в) анор, г) тарвуз.

4. Хом овқатинг пиширар, қирғоғини шиширар.

а) тандир, б) печка, в) ўчоғ, г) козон.

5. Елкаси бор боши йўк, оёғи бор қўли йўк

а) бошсиз чавандоз, б) стул, в) илон, г) шамол.

6. Икки супра уни йўк, ишсиз қолган кунни йўк.

а) супра, б) қулоқ, в) қўл, г) тандир.

7. Уй орти чуқур, уни топмаган буқур

а) елка чуқури, б) чуқур, в) ўра, г) ғор.

8. Тол учиди қулоғи, ўртасида улоғи

а) эчки, б) милтиқ, в) туя, г) улоқча.

9. Кўзга кўринмас, қўлга илинмас, ютганинг ютган

а) шамол, б) сув, в) ҳаво, г) дуд.

10. Шатир-шутур этади, ерни чўқиб кетади

а) чумчук, б) товук, в) ёмғир, г) бургут.

11. Ёмғир ёқканда қарға қандай дарахтга қўнади?

- а) чинорга, б) хўл дарахтга, в) олма дарахтига, г) куруқ дарахтга.
12. Нима соқоли билан туғилади?
- а) эчки, б) маккажўхори, в) қўй, г) чол.
13. Ахмоқ қандай вақтда ақлли ҳисобланади?
- а) гапирмаганда, б) ухлаганда, в) эрталаб, г) кечкурун.
14. Инсон қандай аҳволда «Ҳа» деб жавоб беролмайди?
- а) овқатланганда, б) ухлаётганда, в) кетаётганда, г) ўтирганда.
15. Дарёда қандай тош бўлмайди?
- а) оқ тош, б) хўл тош, в) кўк тош, г) куруқ тош.
16. Ўзи емас, итга бермас, бу ким?
- а) одам, б) қўриқчи, в) мушук, г) қўй.
17. Кеч. Ёмғир ёғаяпти. Дарвоза. Дарвоза олдида бир киши. Ҳамма у томонга югураяпти. У йиқилди. Қанақанги вазият?
- а) ўғри, б) актёр, в) футбол, г) фожиали ҳолат.
18. Қайси ҳашаротнинг қулоғи оёғида жойлашган?
- а) суварак, б) чигиртка, в) ниначи, г) капалак.
19. Қайси ҳашаротнинг мўйлови ўзидан узун?
- а) суварак, б) чигиртка, в) ниначи, г) қўнғиз.
20. Букри буриб кетди, қирни қириб кетди
- а) ўрок, б) шамол, в) кетмон, г) чумчук.
21. Овқатланишда стол устига қўйилган нарсаларнинг қайси ортикча?
- а) тарелка, б) пиёла, в) қошиқ, г) қалам.
22. Қоронғи. Иккита яшил нуқта ялт-ялт қилиб турибди. Бехосдан узоқдан иккинчи бир нур ялтираб чопиб кела бошлади. Бири иккинчисини таъқиб қила бошлади. Бу нима бўлиши мумкин?
- а) қўй ва эчки, б) ит ва мушук, в) от ва эшак, г) ит ва бўри.

2. Психологнинг ўсмирлар билан фаолияти

Илк ўсмирлик 11-13 ёшни, катта ўсмирлик 14-16 ёшларни қамраб олади. Бу даврнинг энг муҳим ҳислати болаликдан катталикка ўтиш ҳисобланади. Шунинг учун бу давр бола тараққиётидаги энг муҳим ва мураккаб давр бўлиб ҳисобланади.

Бу даврда боланинг ҳар жиҳатдан ўсиши организмдаги сифатий қайта қурилишлар билан боғлиқлигидир.

Ўсмирлик ёшининг қийинчиликлари асосан бола организмдаги психо-физиологик ўзгаришлар билан боғлиқ бўлади. Шу сабабли уларда ички

кўзгалиш кучли бўлиб, организм қисмлари номуаносибликда ўсади. Организмнинг ичкарасидаги гармонлар, эндокрин (бўқок) безлари ва қорин ости безларининг тез ўсиши, жинсий балоғат муаммолари ўсмирлар организмлари тараққиётининг шиддат ва нотекислик равишда тараққий этишини характерлайди. Бу босқич болаларда ҳали юрак ва қон томирлари фаолиятида нотекислик билан бир қаторда, суякларнинг суякланиши (қотиши) ҳам рўй беради. Буларнинг ҳаммаси ўсмир феълининг ўзгарувчан, динамиқлигига олиб келади.

Юқоридаги сабаблар туфайли ўсмирлик ёшида қатор ахлоқий ўзгаришлар рўй беради ва баъзи номақулликлар ва ноқулайликларни келтириб чиқаради. Булар боланинг асаб тизимига ўз таъсирини кўрсатади. У тез аччиқланадиган ёки тормозланиш юз берганда анчагача депрессия ҳолатидан чиқаолмайдиган тушқунликда юриши ҳам мумкин.

Бу ёш ўз «мен»ини ҳали стабиллашмаганлиги, танқидий қарашлар, ахлоқдаги ўзгаришлар, ўсмирлик шахсини шаклланиб тугамаганлиги, мустақилликка, «катталиқ»қа интилиш белгилари билан «қийин» ёш ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам ўсмирлар билан олиб бориладиган таълим-тарбиявий ишларнинг барча соҳалари ўзига хослик билан ажралиб туради.

Ўсмирлик даврида етакчи фаолият – ўқув фаолияти бўлиб, унда бола билим олиш билан боғлиқ бўлган кўникма ва малакаларни орттиришдан ташқари шахс сифатида ҳам муҳим ўзгаришларни бошдан кечиради.

Ўсмирликда жисмоний тараққиётни белгилувчи асосий омил – бу жинсий балоғат бўлиб, у нафақат руҳий, балким ички органлар фаолиятини ҳам белгилайди. Бу билан боғлиқ ҳолда онгли (кўпинча онгсиз) жинсий майллар ва бу билан боғлиқ нохуш ҳис-кечинмалар, фикрлар пайдо бўладики, уларнинг асл сабабларини бола ўзи ҳам тушуниб еталамайди.

Психолог Л. С. Выготский фикрича, бу давр уч нуктани бир-бирига мос тушмаслиги билан ажралади, яъни бу даврда жинсий балоғатга етишиш тез бошланиб, тез тугаши сабабли ўсмир организмнинг жисмоний тараққиётидан аввал тамом бўлиши, ўсмир жинсий балоғатга тез етганлиги сабабли ўсмир организм билан катта киши организм орасидаги фарқнинг йўқолиши, лекин ижтимоий тараққиётдан ўсмирнинг орқада қолиш эҳтимолидир. Психологлар бу даврни «кризислар, таназуллар даври» деб ҳам атайдилар.

Ўсмирлик даврида, айниқса 13 ёшлик кризиси (инкирози) кўзга яққол ташланади, 13 ёшлик кризиси (инкирози) – бу илгариги психологик струк-

турани «портлаши» ҳисобланади. Яъни катталарга бўйсинмаслик, қўполлик бола тарбиясининг қийинлашишидир. Бунинг энг асосий сабаби «боланинг катта бўлаётганлигини»га эътибор бермаслик, бола руҳиятидаги ўзгаришларни ҳисобга олмаган ҳолда катталарнинг ўз ҳуқуқлари ва муносабатларини ўзгартирмасдан муомилада бўлишлари дир.

Айримлар 13 ёшдаги инқирозни боланинг жинсий балоғатигагина боғлаб, тарбияси хусусиятларини унутиб қўядилар. Айримлар эса боладаги инқирозни умуман тан олмайдилар.

Л. С. Выготский бу инқироз ташқи томонга нисбатан боланинг чуқур ички кечинмалари ёки руҳий ривожланишидаги сифатий ўзгаришларидир, деб қарайди.

Ўсмирлар ҳаётининг марказида уларнинг ўз тенгдошлари билан бўладиган муносабатлари туради.

Бундай муносабатларда ўсмир ўз тенгдошлари ўртасида лидерлик позициясини эгаллашга ҳаракат қилади. Айрим ўсмирлар ўртоқларининг энг сеvimлиси бўлишни, айримлари улар орасида обрўга эга бўлишни ёқтирадилар. Қандай бўлганда ҳам бу нарсa ўсмир ҳуқуқидaги етакчи мотив бўлиб ҳисобланади.

Бошланғич синф охирида болага тенгдошлари орасида бўлиш етарли бўлса, ўсмирликда эса тенгдошлар даврасида бирор ўзига хос ўринни эгаллашга интилиш хос бўлади.

Кўп ҳолларда ота-оналар ўз боласини тенгдошлари билан муносабатларидаги камчиликларни боланинг атрофидаги бошқа болаларга юклаб қўядилар.

Кичик ўсмирлик ёшидан бошлаб ўсмир шахси ва шахслараро муносабатларида жадал ривожланиш бошланади. Энди улар тенгдошлари билан келишмовчиликлар сабабини тушуна бошлайдиган бўлиб қоладилар.

Кўпчилик ҳолларда катталар ўсмирларни фақат қониқарсиз томондангина баҳолайдилар, яъни бу бола «ингизомсиз», «катталарни ҳурмат қилмайди», «баджаҳл» ва ҳоказо каби ибораларни ишлатадилар. Лекин улар ўсмирни ички кечинмаларини тушунмайдилар. Шунинг учун ўсмир билан катталар ўртасида турли жанжалли вазиятлар бўлиб туради.

Ўсмирлар муносабатда ўқитувчининг икки хил сифатига, яъни касбий ва шахсий хислатларига эътибор берадилар. Уларга ўқитувчининг касбий хислатлари ёкса-да, унинг шахсий хислатлари уларни қониқтирмаслиги мумкин. Уларга кўпроқ ўқитувчининг «адолатлилик» томонлари ёқади. Бари бир қандай бўлганда ҳам улар ўқитувчилари билан мулоқотга киришга интиладилар.

Мактабнинг ўрта синфларида ўсмирларнинг ўзлаштирмасликларининг қатор сабаблари бор: энг аввало дарсларни қолдирганликлари учун билimlerидаги узилиш (пробел) туфайли, айримлари касалликлари туфайли ва ҳоказолар каби сабаблар бўлиши мумкин. Айрим вақтларда улардаги ўзлаштирмаслик сабабларини психологнинг аниқлаши ҳам анча мураккаб бўлади. Ўзлаштирмасликнинг энг тарқалган сабабларидан бири бу ўқишга бўлган мотивларнинг мустаҳкам эмаслиги бўлиб ҳисобланади. Буни психолог И. В. Дубровина маълумотларида кўриш мумкин. И. В. Дубровина фикрича, ўсмирнинг ўқув фаолияти мотивлари орасида умуман билиш, янги билимларни ўзлаштириш мотиви кучсиз бўлганлиги сабабли улар мактабга боргиси келмайди, ўқишга зўрға келадилар (айримлари), салбий эмоциялар ва ҳавотирлик ҳисларини бошдан кечирадилар. Бу катталарнинг ўсмир билан ишлашини қийинлаштиради.

Агар ўсмирда ўқиш истаги бўлмаса, у вақтда ҳеч қандай ёрдамчи дарс ёки ёрдам фойда келтирмайди.

Борди-ю ўсмирда ўқишга бўлган истак сўнса, бу энг мураккаб ва оғир иш ҳисобланади. Бундай вақтда ўсмирга фақат яккама-якка ёндашиш (ишлаш) керак.

Ўсмирда ўқишга бўлган истакни сўниш сабабларини айрим ҳолларда ўқитувчи фаолиятидаги касбий камчиликлардан ҳам излашга тўғри келади. Айрим болаларни ўқитувчилар «келажаги бор» (перспективный) ёки «келажаги йўқ» (неперспективный)га ажратиб ёндашадилар.

«Келажаги йўқ» деб қаралган болалар 9-синфгача зўрға-зўрға бориб, сўнгра мактабни ташлаб, бошқа ишлар билан шуғулланиб кетиш эҳтимоллари ҳам бўлади.

Айрим ўқитувчиларнинг касбий сифатлари чуқур ва етарли бўлмаганлиги туфайли ҳам предметларини «яхши тушунтира олмайдилар»да болага бирданига паст баҳо (рейтинг) қўядилар, унга нотўғри муносабатда бўлишлари ҳам мумкин.

Баъзи вақтларда ўқитувчилар ота-оналарни айблайдилар, яъни ота-она боласини ўқишга мажбур қила олмайди, уларга уй вазифаларини ечишга ёрдамлаша олмайдилар ва ҳоказо каби сабабларни ота-оналарга юклайдилар. Айрим ҳолларда ўқув дастурлари бола учун қийин тузилган деган сабабни кўрсатадилар.

Ўсмирлик ёшида руҳий тараққиётнинг ўзига хослиги ана шундаки, боланинг ривожланиш жараёни кўпгина қарама-қаршиликларни ўз ичига олади. Бу тараққиёт ўқув жараёнида кечгани учун ҳам тўғри ташкил этил-

ган ўқув фаолияти бола руҳиятининг мувозанатига таъсир кўрсатиб, унинг турли фикр-ўйлардан қатъиъга замин яратади. Айниқса, диққат, хотира, тафаккур жараёнлари ривожланади. Айни шу даврда бола мустақил фикрлашга интила боради. Чунки бу даврда у кўпроқ ўз фикр ўйлари дунёсида мушоада қилиш, олам ва унинг сирларини билишга, назарий билимларни кўпайтиришга интилади. Бунинг сабаби яна ўша катталиққа ўтиш бўлиб, болада ўзига хос «катталиқ» ҳисси пайдо бўлиб, бу нарса унинг гапириши ва фикрлашларида ҳам ифодаланади. Шунинг учун ҳам мактабда берилган мустақил ва тўғри ташкил этилган ўқиш шароитлари, самимийлик муҳити унда мустақил фикрлашга катта имкониятлар очиши ва ундаги ижодий тафаккурни ривожлантириши мумкин. Шунга боғлиқ тарзда ўсмирнинг ўз фалсафаси, ўз сиёсати, бахт ва муҳаббат формуласи яратилади¹.

Ўсмирнинг бу даврда мантикий фикрлашга ўрганиши эса унга ўзича ақлий жараёнларни амалда, тушунчалар ва формулалар дунёсида ҳаракат қилишга мажбур қилади. Бу ўсмирнинг ўзига хос эгоцентризмни шаклланишига – бутун олам ва унинг қонуниятлари унга бўйсунити кераклиги ҳақидаги фикрни пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам болалар ва ота-оналар орасидаги биринчи низолар, тортишувлар шу даврга (ўсмирликка) тўғри келади.

Ўсмирлик давридаги руҳий туғёнларнинг сабаби ўсмирнинг катта бўлиб катта эмас, бола ҳам эмаслиги (болаликдан катталиққа ўтиш кўприги)-дир. Лекин буларга қарамай ўсмир ўзи билиб, билмай ўз ақлий салоҳиятини ўстиришга тиришади, чиройли фикрлашга ташна бўлади, бу унинг руҳий тараққиётидаги энг муҳим ўзгаришлардан ҳисобланади.

Ўсмир шахсининг такомиллашуви ва шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири ўқув мотивларидаги сифатли ўзгаришлардир. Кичик ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларида ўқитувчи мактовини эшитиш, «5» баҳоларни кўпайтириш устивор бўлса, ўсмирларда эса тенгқурлари орасида маълум ижобий мавқени эгаллаш, келажакда яхши одам бўлиш учун ўқиш мотивлари баланд бўлиб боради.

Ўзгаларни англаш билан ўз-ўзларини англаш ўртасида зиддиятлар пайдо бўлади. Ўсмирларга ўз имкониятларини юкори баҳолаш хос бўлади. Улар тенгқурлари томонидан тан олишини истайдилар, чунки тенгқурлари билан мулоқот уларнинг ҳаёт мазмунига айланиб қолади. Борди-ю ўсмир бир сабаб билан ўз тенгқурлари томонидан инкор қилинса, бу унинг учун жуда мудҳиш воқеа ҳисобланади. Мактабга бормай қўйиши,

¹ Каримова В. Психология. Тошкент, 2002, 146-бет.

хаттоки ўзига нисбатан суицидал ҳаракатлар (ўз жонига қасд қилиш)дан ҳам қайтмаслиги мумкин.

Ўсмирлик давридаги бу қийинчиликларни олдини олувчи йўл, бу унинг бирор нарсага қизиқишига эришиш ёки фаолият мотивларини мазмунлироқ қилишдир. Чунки бу даврда (7-8 синфларда) ўсмир миясининг пешона қисмидаги нерв толалари миэлин моддалари билан тўла қопланади. Бу ўсмирнинг қизиқишларини барқарорлаштиради. Энди уларда айрим фанларни танлаш, унга қизиқиш пайдо бўлади.

Шунинг учун ўсмир қайси соҳага (техника, математика, адабиёт, тарих ва бошқ.) қизиқиб қолса, унинг бу қизиқишларини қондирувчи шарт-шароитлар (индивидуал ишлаш, спорт, фан тўғарақлари, факультатив машғулотлар, иқтидорли ўқувчилар ва ҳ. к.) яратилиши, ўсмирни бекор қолмаслигига эришиш, унинг ҳар бир ижобий ҳаракатини рағбатлантириш, унга маъсулиятли вазифаларни топшириш, катталарга ёндашгандай ёндашиш, мустақил бажариладиган ишларни топшириш каби унга қўлидан иш келадиган одамдай муносабатда бўлиш, унинг қизиқишларини билиб олдига янги-янги мақсадларни қўйиш катта тарбиявий ва педагогик аҳамиятга эга бўлади ва ўсмир шахсини ривожланишида ўз «мен»и тўғрисида адолатли ва объектив ижобий тасаввурлар ва фикрлар пайдо бўлади.

Ўсмирлик давридаги салбий ҳаракатларнинг (чекиш, гиёҳвандлик ва ҳ. к.) олдини олиш ва ўсмирни тўғри йўлга солиш кабилар ҳам катталар эътиборидан четда қолмаслиги керак.

Шунинг учун ҳам мактаб психологи ота-оналарни ўсмирлик даврининг қийинчиликлари билан таништириб бориши, ўсмирлик даврида ўқувчи руҳияти тараққиётининг илмий асослари ҳақида суҳбат ва маърузалар ўтказиб туриши лозим.

Айниқса, ўсмирларни ижтимоий-фойдали меҳнат билан банд қилиш, уларга алоҳида эътиборлик бўлиш, улар шахсиятини ҳурмат қилиш, ўқишдаги ютуқларини рағбатлантириш, ўзаро ҳамкорлик ва тўғри қарорлар қабул қилишга ўргатиш кабилар ўсмирлар билан ишлашда самарали натижалар беришлиги тажрибаларда тасдиқланган.

Ҳозирги вақтда ўсмирларнинг ақлий (интеллектуал) ривожланганлик даражаларини аниқловчи, руҳий жараёнларини (диққат, идрок, хотира ва ҳ. к.), индивидуал психологик хусусиятларини (темперамент, характер, қобилият ва ҳ. к.) белгиловчи қатор тест ва саволлар мажмуи яратилган. Мактаб психологлари ўз эҳтиёж ва имкониятларидан келиб чиққан ҳолда улардан фойдаланишлари мумкин.

Тубанда шундай тест ва саволлардан бир неча намуналарни келтираемиз:

1. Мюнстенбург методикаси бўйича ўсмирлар диққатини баҳолаш:¹

Бу методикада алфавитдаги ҳарфлар мажмуасидан қаторлар берилиб, ҳар бир қатордаги ҳарфлар орасига сўзлар ҳам ёзилган. Ўқувчининг вазифаси барча қатордаги сўзларни зудлик билан топишдан ва тагини чизиб қўйишдан иборат.

Натijasини ҳисоблаш: белгиланган вақтда ўқувчи нечта сўзни тўғри ёки нотўғри топди, нечтасини тушуриб қолдирганлигини санаб чиқиш орқали ўсмирнинг диққати баҳоланади.

1. бсолнеьваугкянгилобостлибосимюаяштфкоюртуманкрсоеэм
1. фаукмнбозорушюрлменслипабстгдесенбоирмнкспрстояуйак
2. окурнибалиқмезисрукосқўгойнакбиланшизшатмнупчшо
3. дпрмнксдафтарэкупстгқўмчкиштеливизорстолеикзшм
4. риятиешодликъжосдвшгкцскитобхрэмтхалқунжфлждвитк
5. лшфумкпрскиношаруфкиўзбекистонгрфизекжгдншихширх
6. эопрлмашиналобделлстфжимюяолдтракторжжйадолат
7. лкшюяотбкурашгизсфждспортюлджияхшизифжермоатю
8. эксимеютжзиемахлакоптяюшуўободпосекфзрсенда
9. жэпситкяшпрухийхолатюрэфздафтаркфеаржиалнанр

2. Ўқувчининг ақлий ривожланганлиги даражасини белгилашда қўл келувчи тест намунаси

1) 6	9	12	15	18	21	...
2) 9	1	7	1	5	1	...
3) 2	3	5	6	8	9	...
4) 10	12	9	11	8	10	...
5) 1	3	6	8	16	18	...
6) 3	4	6	9	13	18	...
7) 15	13	16	12	17	11	...
8) 1	2	4	8	16	32	...
9) 32	16	8	4	2	1	...
10) 1	4	9	16	25	36	...
11) 1	2	6	15	31	56	...

¹Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. М., 1999, 160-бет. Ушбу методикага ўхшашларни ҳар бир психолог ўзи тузиб чиқиши ва бемалол ўз фаолиятида фойдаланиши мумкин. Биз ҳам буни ўзбек алфавитига модификация қилиб чикдик (Ў.О.).

12) 31	24	18	13	9	6	...
13) 174	171	57	54	18	15	...
14) 14	19	24	29	34	39	...
15) 301	294	49	44	11	8	...

Психолог ёки ўқитувчи маълум қонун-қоида асосида ёзилган бир неча сонлар каторини (бизнинг тестимизда 15 қатор) ўқувчилар эътиборига ҳавола этади. Ўқувчининг вазифаси ҳар бир қатордаги сонларни давом эттирувчи сонни топиш (яъни нуқталарни (...)) ўрнига ёзилиши керак бўлган сонни топишдан иборат. Нуқталар ўрнидаги сонни топишда фақатгина қўшиш ва айириш амалларидан эмас, балки айрим қаторлар учун қўпайтириш ва бўлиш амалларидан ҳам фойдаланилади.

Масалан: 2 4 6 8 10 12 ... бўлса, бу қатордаги ҳар бир кейинги сон олдингисидан 2 та катта бўлганлиги учун нуқталар ўрнига 14 рақамини ёзилади.

Яна бир мисол, қатор 9 7 10 8 11 9 12 ... рақамларидан иборат. Бу қатор сонларида навбати билан 2 тадан камайитирилиб, 3 тадан орттириб борилган, яъни $(9-2=7)$; $(7+3=10)$; $(10-2=8)$; $(8+3=11)$ ва ҳ. к. қоида билан ишлаш кераклигини ўқувчининг ўзи ўйлаб топиши ва охириги сон 10 эканлигини топиши керак. Бундай вазифалар ўқувчи тафаккури даражасини белгилашда қўл келади.

Худди шунга ўхшаш ўсмирларнинг идрок, хотира, темперамент, характер ёки шубҳаланиш ва ҳ. к. хислатларини турли психологлар (Кеттел, Леонград, Айзенк, Личко ва ҳ. к.) томонидан яратилган тестлардан фойдаланиш мумкин.

3. Психологнинг ўспиринлар билан ишлаши

Катта ўқувчилик ёшига келиб ўспиринлар организмнинг жисмоний жиҳатдан ривожланиши анчагина сусаяди, лекин оз бўлсада ҳали бўйга ўсиш давом этади (ўспиринлик ёшининг охиригача 2,5-3 см ўсади). Шу сабабли энди уларда қомат пайдо бўлади, қиз ва ўғил болаларнинг тапшиқ кийёфлари анча мутаносиб ҳолатга келади. Бу уларнинг руҳиятларининг ўзгариш сабабларидан бири ҳисобланади.

Ўспиринлар мактабни битириш вақтларига келиб, ҳаётга қадам қўйишга руҳий жиҳатдан тайёр бўладилар.

«Руҳий жиҳатдан тайёр» деган сўз – бу ўспириндаги эҳтиёж ва қобилият, ўзини ҳаёт ва оилавий ҳаётга тайёрлиги, муносабат эҳтиёжлари, назарий тафаккур ва онгнинг турли формалари (илмий-бадний, ахлоқ, ҳуқуқ)да ори-

енгация қила олиши, ўзига ва бошқаларга танқидий қарашларнинг шаклланиши ва унинг меҳнат фаолиятини ижодий бошлашга тайёрлигидир.

Бу сифатларнинг шаклланиши ўспиринни ҳаёт ва жамиятда ўз мавқеини ва ўз тақдирини ўзи белгилашга тайёрлигини кўрсатади.

Маълумки, одамнинг ёш хусусиятлари ҳар кимда индивидуал бўлганидек, ўспиринларда ҳам юқорида келтирилган тараққиёт мезонлари турлича даражада бўлади. Айрим болалар 16 ёшда худди катталардагидек сифатларга эга бўлса, шу синфдаги иккинчи ўқувчида ҳалича ўсмирлик белгилари кетмаган, ҳали ёш ўсмирдек бўлади. Яъни физиологик, ижтимоий интеллектуал жиҳатдан етишиш турли ўспиринда турлича бўлади, бирида эрта, бирида кечроқ бироз орқада қолади. Шу каби вазиятлар ўспиринни ҳулқи ва руҳий ҳолатига таъсир қилади ва ривожлантиришини оғирлаштиради.

Ўспиринлик даврида пайдо бўладиган барча сифатий хусусиятлар ўспирин шахсининг шаклланиш структурасига таъсир қилади.

Психолог ўспиринлар билан ишлашда эътиборини қўпроқ касб танлаш масалаларига қаратади. Бу айрим вақтларда исталган самарани бермаслиги ҳам мумкин. Чунки уларда ҳалича шаклланиши тугаб етмаган дунёқараш, онининг умумлаштирувчи формалари, ўз «мен»ини пайдо бўлиши сабаб бўлади.

Айнан шу даврга келиб ўспирин турли касбларга қизиқа бошлайди ва ўзини келажакда ким бўлишини тасаввур қилади. Бу даврда ўспирин ўз-ўзини касбий нуктаи назардан ажратиши ва тасаввур қилиши унинг ҳаётидаги муҳим янгилик бўлади.

Касбий тараққиётнинг асосий босқичларини ажратишда психолог Е. А. Климов бу ёшда пайдо бўладиган алоҳида босқич «оптация» (лотинча optatio- ҳоҳиш, танлов) босқичини ажратади ва унга эътироф бериб, бу босқичда одам томонидан касб-ҳунарни танлашга қизиқишларни пайдо бўлишини уқтириб ўтади. Оптация босқичи 11-12 ёшдан 14-18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади.

Касб-ҳунар психологиясида психологлар касбий қизиқишлар шаклланишини тўрт босқичли жараён сифатида қарайдилар¹.

Биринчи босқич – 12-13 ёшларга тўғри келиб, ўта ўзгарувчанлиги ва ўсмирнинг билиш ва иқтидори билан боғланмаганлиги характерланади.

Иккинчи босқич – 14-15 ёшларга тўғри келади ва қизиқишларнинг кўпайиши, билиш имкониятларининг кенгайиши ва ўсмирнинг шахсий хусусиятлари билан боғлиқ бўлади.

1 Климов Е.А. Психология профессионала. -М., 1996.

Учинчи боскич – 16-17 ёшларда кизиқишларнинг шундай интеграцияси рўй берадики, улар аввало жинсий хусусиятлар ва шахсдаги индивидуал хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда ривожланади, яъни қизлар ҳам, ўғил болалар ҳам ўзларига мос ва ярашадиган касб-хунарни танлай бошлайдилар.

Тўртинчи боскич – ҳал қилувчи боскич ҳисобланиб, бунда кизиқишлар доираси сезиларли даражада тораяди, касбий йўналиш шаклланиб бўлади ва касб танлаш билан якунланади.

Ўзининг юқори поғонасига кўтарилган кизиқишлар ўспириннинг касбий йўналиши ва тўғри касб-хунарни танлашига замин яратади. Улар ўспиринлардаги индивидуал-психологик хусусиятлар ва жинсий фарқлар билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам ўғил болалар кўпроқ техник ва иқтисодий йўналишларни, қизлар эса ижтимоий гуманитар ва бадиий соҳалар билан боғлиқ касбларни танлайдилар.

Умуман инсон ҳаётида профессионал ўз-ўзини англаш катта ўрин тутади ва у жуда ёшлик пайтиданок шакллана бошлайди. Бу жараёни боскичларда тасаввур қилиш мумкин.¹

Биринчи боскич: болалар ўйини, бунда бола илк ёшликданок у ёки бу касбга боғлиқ бўлган профессионал ролларни қабул қилади ва энг муҳим элементларни ўзича «ўйнайди» (ўқитувчи, доктор, тракторчи, футболист, учувчи, артист ва шунга ўхшаш).

Иккинчи боскич: ўсмирлик фантазияси – бунда ўсмир ўзига жуда ёққан профессионал ролни ҳаёлан эгаллайди.

Учинчи боскич: касб-хунарни дастлабки танлаш – ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврига тўғри келади. Турли-туман фаолият турлари дастлаб ўсмирнинг кизиқишлари нуқтаи назаридан («пракурорликка қизиқаман, демак юрист бўлишим керак»), кейин унинг қобилиятлари нуқтаи назаридан (математикани осон ечаман, математик ёки муҳандис бўлсаммикан) ва ниҳоят ўсмирдаги қадриятлар тизимидаги аҳамиятига қараб (ночор касалларга ёрдам бергим келади, шифокор бўлман) тоифаларга бўлинади ва ажратилади.

Тўртинчи боскич: касбни танлашда амалий қарор қабул қилиш. Бунда иккита муҳим жиҳат борлигини кўриш мумкин, психолог В. Каримова (Психология, 2002) конкрет (аниқ) ихтисосликни унинг малакавий хусусиятлари, ишнинг ҳажми, оғирлиги, масъулиятлиги ва унга етарли тайёргарликнинг борлиги. Лекин охириги социологик маълумотларга кўра, олий ўқув юртини танлаш, аниқ бир касб-хунарни танлашдан олдинроқ юз

¹ Каримова В. Психология. -Т., 2002, 149-150 бетлар.

бермокда. Масалан, ўспирин қиз: «Мен барибир чет тиллар институтига кираман» дейди ва сўнгра аниқ бир факультетни танлайди. Шунинг учун ихтисосликдан, кейинчалик касбдан «совиб қолиш»ларини шундай установкалар билан тушунтирилади.

Бундан ташқари, касб танлашга таъсир қилувчи яна бошқа омиллар ҳам борки, уларнинг ҳисобга олиниши ҳам баъзан ёшларнинг тўғри, ўз имкониятлари ва қобилиятларига мос касб-хунарни танламаслигига сабаб бўлади. Масалан, бундай омилларга оиланинг моддий шарт-шароити, ўқиш жойининг уйдан узоқлиги, ўқув тайёргарлигининг савияси, эмоционал етуклик, соғлиқнинг ҳолати ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилиниши (1997) Президентимиз И. А. Каримов таъбири билан айтганда, мустақил фикрлайдиган, юксак малакали кадрлар тайёрлашга хизмат қилади. Жойларда очилган касб-хунар коллежлари, академик лицейлар, вилоятлар ва вазирлик қошида ташкил этилган психологик Ташҳис Марказлари 9-синфни тамомлаган ёшларнинг иқтидори, қобилияти ва лаёқатлари, кизиқишларини ўз вақтида аниқлаш, уни психологик методлар ёрдамида диагностика қилишни амалга ошира бошладилар. Бу тадбирлар ёшларни ўз лаёқатларига мос хунар эгаси бўлиб етишишга ёрдам беради.

Чет эл психологиясида ўспириннинг «ўз-ўзини англаш» категориясини «ижтимоий психологик ўхшашлик»лиги билан ҳам тенглаштирадilar (Э. Эриксон, АҚШ). Келажак ҳаётга тайёрланиш даврида ўспиринлар ҳаётий режалар тузадилар. Шу ҳаётий режалари шахснинг ички дунёси билан боғлиқликда ҳақиқатга яқинлаштиради.

Бу масалада барча ўспиринларга хос бўлмиш нарсани, яъни бажарилиши мумкин бўлмайдиган, ҳақиқатдан узоқ режалар тузишларини кўрсади.

Шунинг учун бу нарса психологнинг аралашishi кераклигига ундайди. Уларнинг ҳаётий мақсадлари эса «фантазия»га ўхшайди. Айрим вақтлар ўспирин тузган режасини ҳаётдан узоқлигини сезиб етса, режасидан ҳам, ўз-ўзидан ҳам совийди.

Бундай вазиятларда бутун ички имкониятларини ишга солиб, курашиш ўрнига айрим ҳаёлий томонларга оғиб кетадилар (ҳовли супурувчи бўлиб ишласамда, адабиётдан қайтмайман).

Мақсадни жуда ҳам яқин қўядилар, «албатта факультетга ўқишга кираман» ёки умумий «жамиyatга хизмат қиламан» каби.

Ўспирин бу ўринда яқин ва узоқ келажакни режалайди. У бутун ёки эртага бажарадиган фаолияти билан биргаликда жуда узоқ, бутун ҳаётининг режаларини ҳам тасаввур қилади.

Ўспириннинг руҳий ҳаётига тегишли яна бир хусусият – бу унда мулоқот ва муносабатларга бўлган эҳтиёжнинг ўсишидир.

Ўспиринларнинг ўзаро мулоқатлари иккита бир-бирига зид бўлган тенденцияга эга:

- 1) мулоқотга бўлган эҳтиёжнинг кенгайиши;
- 2) мулоқотни ёлғизланиши, яъни мулоқотнинг танловчилик хусусияти ёки икки киши орасидаги мулоқотга интилиш.

Биринчи хил мулоқотга ўспиринлар суткасига 3-4 соат (ўқиш, иш пайтларида) сарфласалар, иккинчи хилига (якшанба ёки байрам кунлари) 7-9 соатлаб сарфлайдилар.

Ўспиринларда оила муаммолари, ўқиш ва ҳ. к. лар туфайли ота-оналар билан ҳам мулоқотга кирадилар. Лекин ота-оналар уларнинг ишончларига эга бўлса, сирлашса, уларнинг сирини сақлай билсаларгина ҳақиқий мулоқотга кирадилар.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўспиринлар мулоқотда 88 фоизни ўз тенгдошларига ишонсалар, 29 фоизини ота-оналарига, ўқитувчиларга эса 4 фоизгина ишонишлари аниқланган.

Ўспиринларга, катталарнинг ўз қарашларига уларни мажбур қилишлари ёқмайди.

Ўспиринлар билан ишлаш психологнинг қобилиятига боғлиқ. Бордию психолог ўспирин қалбига «кира олса» бола унга ишонади, иш самарали кечади. Акс ҳолда ўспирин психологга яқинлашмайди ҳам.

Шунинг учун мактаб психологлари ўспиринларнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўз ишларини ташкил этишлари лозимдир.

Ўспиринлик даврлари нафақат касб танлаш, мулоқотга ва ўзлигини англашга интилиш учун мақбул давр бўлмай, ўз қадр-қимматини билиш ва бошқаларга нисбатан муносабатда бўлиш тажрибасини эгаллаш даври ҳамдир.

Ўспирин ўсмир сингари қанчалик ички руҳий изтироб чекмасин, қарама-қаршилик ва масъулият онларини бошидан кечирмасин, унинг эмоционал олами, атроф-муҳитда рўй бераётган ҳодисаларни онгида акс эттириши катта ўринни эгаллайди.

Ўспиринликда биринчи мартаба ҳақиқий «муҳаббат», «севги» тушунчалари пайдо бўлгани учун қалбларида пайдо бўлаётган тугёнларни ким биландир сирлашиш учун ўзларига энг яқин кишини излайдилар.

Катта ўсмирлик ва ўспиринлик бу даврни аттракция деб аталмиш ҳисларни пайдо бўлиши учун энг мақбул давр ҳисобланади (аттракция – бу бир кишини бошқа бировга ижобий муносабати асосида ёкиши ва ёктириши, ўзаро мойилликни тушунтирувчи эмоционал ҳис). Шуниси аҳамиятлики, аттракциянинг намоён бўлиши, унинг кучи ва мазмуни ўсмир ва ўспиринларни шахс сифатида ўзини идрок қилиши, ўз-ўзини ҳурмат қилиши ва ўзгаларга нисбатан муносабатларда тоқатлироқ бўлишига бевосита таъсир кўрсатар экан. Шунинг учун ҳам ана шу даврда ўсмир ва ўспирин атрофида у ёктирган ва уни ёктирадиган одамларнинг бўлиши жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга, унинг акси ўспирин рухий азобланишининг сабабларидан ҳисобланади.

Агарда дўстлик аттракция намоён бўлишининг биринчи қўриниши бўлса, севги-қалблар яқинлашувининг муҳим аломатидир. Лекин ўсмир билан ўспирин севгиси орасида сифатий фарқлар бор, яъни ўсмирлар бир-бирларига меҳр қўйишганда кўпроқ шерикларининг ташқи қиёфалари, интеллектуал имкониятлари ва ижтимоий мавқееларига эътибор берадилар.

Ўспиринларда эса севгининг асосий мезони ташқи белги афзалликлари бўлмасдан, балки инсоний фазилатлар ҳисобланади ва шу билан биргаликда ўспиринликдаги севги беғубор, тиник, самимий бўлиб, ёш ўтгани сари унинг мазмуни бойиб, бошқа қадриятлар ҳам ўрин эгаллай бошлайди.

Ўспиринлик йилларидаги севги ва муҳаббат ҳисси фақатгина қарама-қарши жинс вакилига қаратилган бўлмасдан, айнан шу даврда ота-оналарнинг қадрланиши, уларга нисбатан меҳр-муҳаббат, ака-ука, опа-сингил ҳаётда ибрат бўладиган кишиларни яхши кўриш, Ватанни севиш каби олий ҳислар ҳам тарбияланади.

Агар ўсмир ва ўспиринлар камол топаётган оилада самимий муносабатлар муҳити мавжуд бўлса, унинг яқинлари, тенгқурлари, дўстларига меҳр-муҳаббат доимо қўллаб-қувватланса, бу оддий инсоний ҳислар келажакда юксак ҳисларга – Ватанга, юртга, маҳаллага муҳаббат, дўстга садоқат, ота-оналарга меҳр-саховат, яқинларни эъзозлаш, мулкка нисбатан тежамкорлик кабиларга айланади.

Халқ таълими тизимида психолог хизмати олиб боровчи психолог ўспириннинг (керак бўлганда) турли томонларни аниқлашда, яъни шахсий хусусиятларни баҳолашда ёки ўспирин хулқ-атвори мотивларини, муваффақият мотивацияларини ўлчашга тўғри келиб қолса, кайфиятидаги астеник ҳолатларни, нерв системаси типи, ҳаяжонланиб юриш даражаси, касбга бўлган қизиқишлари, индивидуал хусусиятлари ва ҳ. к. каби масалаларга бағишланган ва фойдаланиши енгил бўлган, унча мураккаб

бўлмаган тестларни Е. И. Рогов (Настольная книга практического психолога. М., 1999, 1-қисми), В. Каримова (Психология. Т., 2002) ва 1999 йилда Самарада нашр этилган (Практическая диагностика. Методики и тесты) ва ҳ. к. каби адабиётлардан бемалол топиши ва ўзининг амалий ишида фойдаланиши мумкин

Мавзу юзасидан адабиётлар руйхати

1. Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
2. Асадов И., Бурханова Г. Психологик таъхис методикалари. Т., 2002.
3. Асеев В. Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989.
4. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. М., 1987.
5. Ғозиев Э. Психология (ёш даврлар психологияси). Т., 1994.
6. Искандаров Э. О. ва бошқалар. Ўқувчилар руҳиятини ўрганиш услублари (методик тавсиянома). Самарқанд, 1994.
7. Ёш ва педагогик психология. (М. Т. Давлатишин таҳр.) Т., 1974.
8. Каримова В. Психология. Т., 2002.
9. Климов Е. А. Психология профессионала. М., 1996.
10. Мерлин В. С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. Пермь, 1990.
11. Психодиагностик методикалар. Т., 2001.
12. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара, 1999.
13. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога (1^а- часть). М., 1999.
14. Славина Л. С. Индивидуальный подход к неуспевающим и недисциплинированным ученикам. М., 1958.
15. Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида психологик хизмат ҳақида муваққат Низом. Т., 2002.
16. Эберлейн Г. Страхи здоровых детей. М., 1981.

III бўлим. ПСИХОЛОГНИНГ ИНТЕРНАТ ТИПИДАГИ МУАССАСАЛАРДА ТАРБИЯЛАНУВЧИ (ЕТИМ) «МУАММОЛИ» БОЛАЛАР ВА ОТА-ОНАЛАР БИЛАН ИШЛАШИ

1. Интернат типидagi муассасалар ва етим болалар билан психолог ишининг йўналишлари, принцип ва методлари

Меҳрибонлик уйлари, мактаб-интернатларга 1987-й бошлаб психолог лавозими белгиланган. Бу лавозимни киргизилиши оиладан ташқарида тарбияланган болаларга алоҳида психологик ёрдам кераклигини тан олишдир.

Юқорида қайд этилган типдаги муассасаларда ишловчи психолог ишининг олдинги бўлимларда кўриб ўтилган йўналишлари, принцип ва методлари оддий мактаб психологи ишидан фарқи йўқ. Лекин шу билан биргаликда интернат, меҳрибонлик уйлари, интернат типидagi муассасаларда ишловчи психологнинг иши қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

Масалан, интернат типидagi муассасада тарбияланган болалар оилада тарбияланган боладан руҳий тараққиёт томонидан ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади. Айрим параметрлар бўйича улар оилада тарбияланганлардан фарқи йўқ ёки улардан анча илгарилаб кетган; айрим параметрлар бўйича эса, ўз тенгдошларидан анча орқада қолиб кетган. Бу нарса бутун мактаб йилларида стабил ҳолатда қолади.

Психологларнинг кўрсатишларича, болага, унинг мактабгача ёшида эътибор берилмаган (ҳар ҳолда оиладагидек эмас)лиги сабаб бўлар экан.

Мактабгача меҳрибонлик уйларида мактабга ўқишга келган 1-синф ўқувчилари асосан матабга яхши тайёрлик билан келадилар. Улар ҳарфларни, бўғинлаб ўқишни, 10 гача санок ва текисликда (чап, ўнг, паст, баланд) мўлжал ола оладилар. Уларда ўқишга бўлган мотивлар жуда юқори бўлади.

Лекин, руҳий жиҳатдан таҳлил қилинганда, уларнинг ўқитувчи ва тарбиячи билан мулоқотида яширинча, бирданига кўзга ташланмовчи мотивлар борки, улар боладаги мулоқат дефицити туфайли бўлади. Бундай болалар ўқитувчига ёқишга ҳаракат қиладиларки, бунинг орқасида ўқишга бўлган қизиқиш «ёпилиб» қолади.

Уларда катталар билан мулоқот мотивлари жуда кучли бўлади (гипермотивация). Бундай болалар тафаккурини тест билан синаб кўрилганда, кўрган нарсаси ҳақида тўғри тафаккур қилади. Бу болаларда кўрсатмали – образли тафаккурнинг ривожланганлиги аниқланган.

Мактабга келувчи болалар Йирасека тести бўйича одамни суратини бутун деталлари билан чизиб бериши керак (боши, қўли, оёғи, кўзи ва ҳ.к.). Меҳрибонлик уйида тарбияланган бола (6-7 ёш)нинг одамни чизиши 3-3,5 ёшли болаларникига тўғри келади. Оилада тарбияланган бола эса одамни нормал чиза олади.

Бунинг сабаби меҳрибонлик уйи болаларида нарсаларга, ҳодисаларга ҳар томонлама эътибор бериш етарли ривожланмаганлигидир. Шунинг учун мактаб психологи бундай болаларга алоҳида эътибор бериши ва бола руҳиятидаги орқада қолган томонларини тузатиб бориши лозим бўлади.

Оилада тарбияланмаган болаларнинг ақлий тарбияси оилада ўсган боланинг ақлий тарбиясидан ўзининг дисгармониялиги (ақлий тарбиянинг барча соҳалари бир ҳилда ривожланмаганлиги) билан ажралиб туради.

Бу болалар интеллекти Вексел тести билан текшириб кўрилганда, нутқ, юзма-юз суҳбат, кўргазма-образли ва новербал (нутқ нарса орқали ифодаланиши) натижаси куйидагича бўлди – вербал тафаккур ўқиш, таълим бериш орқали ривожланса, новербал тафаккур эса боланинг ўйини ва катталар билан мулоқотида ривожланар экан.

Арифметика ва нутқдан ўтказилган тестлар мактаб дастури билан боғлиқ бўлганлиги учун яхши натижа берди, айниқса «лабиринт»га доир тестларни жуда муваффақият билан бажардилар.

Бошланғич синф охирларига боргач, бу дисгармония йўқолади, чунки мактаб дастури бола руҳиятини орқада қолган томонларини текислайди.

Меҳрибонлик уйида ишловчи психолог болаларнинг конкрет-сезиш тажрибаларини ортиришга ҳаракат қилиши ва эътибор бериши керак бўлади.

Тарбиячилар турли сайр ва экскурсиялар, уйдаги жихозлар ўрнини тез-тез алмашлаш, тўғарак ишлари, устахонада меҳнатни ташкил қилиш, мактаб участкасида ишлаш ва ўз-ўзига хизматни ташкил этишга эътибор беришлари лозим экан.

Булардан ташқари, бола ҳаёлининг ривожланишини таъминлаш мақсадида нарсаларга эътиборни қаратиш, яъни сурат чизиш, ясаш, қуриш ва ҳ.к. лар яхши самара беради. Айниқса чала қолган суратни охирига етказиш (бир суратни бир неча болага чиздириш) кабилардан ҳам фойда-

ланиш мумкин. Айниқса ўйинчоқлар орқали боланинг ҳаёли ва тафаккури яхши ривожланади. Меҳрибонлик уйи болаларига ўйинчоқларни тез синдириш, йўқотиш, бузиш хусусиятлари хос. Психолог уларни ўйинчоқ билан ўйнаш, уни асраш кераклигини ўргатиши керак. Албатта, бу ишда тарбиячи четда қолмайди.

Нега бу ишни психолог бажариши керак?

Чунки оилада тарбияланмаган боланинг айрим руҳий ҳолатларини ривожлантириш шунчалик зарурки, тарбиячи бу ишда унчалик самарага эга бўла олмайди.

Иккинчидан, интернат типигаги муассасада тарбияланган болада ўйин фаолияти ҳали бошланғич синфларда ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлади. Шунинг учун улар билан кўпроқ дидактик, ролли, ривожлантирувчи, сюжетли, драматик ҳамда қоидалар ўйин ташкил этилиши мақсадга мувофиқ. Чунки оилада ўсган болада қоидалар ва ролли ўйинлар анча ривожланган бўлади. Оилада ўсмаган болаларда эса, асосан манипуляция қилинадиган ўйинлар ривожланган (кўғирчоқ, копток, кубик ва ҳ. к.). Оилада ўсмаган болалар учун ўйинлар уларнинг руҳий жараёнларини ва шахсини ривожлантирувчи восита бўлиб ҳисобланади.

Болаларнинг мотивацияларига хос хусусиятларни ўрганиш мақсадида психологлар тажриба – синов ишларини ўтказганлар. Меҳрибонлик уйларидаги кичик ўқувчилар билан оиладаги кичик ўқувчиларга уч хил рангта бўялган 3 та баргча «Уч истагим» шиорида, ҳар боладан ўзининг истагини ёзиш талаб этилган. Оилада ўсган болалар «Дунёда ядро уруши бўлмаслигини истаيمان», «Ҳаммада она бўлсин ва у сиҳат-саломат бўлсин», «Қушларни очлик ва совуқдан ўлмаслигини истаيمان» каби истақларни ёзганлар. Меҳрибонлик уйида ўсаётганлар эса, «Мен яхши ўқишни истаيمان», «Ўзимни доимо яхши тутишни истаيمان», «мен катталарга ёрдам беришни истаيمان» ва ҳ. к. кабиларни ёзганлар.

Тажрибалар шуни кўрсатдики, меҳрибонлик уйларида, интернат типигаги муассасалардаги болалар билан оилада ўсаётган болаларнинг ҳаётга, касбга, келажакка қаратилган мотивлари ўртасида сезиларли фарқ бор экан. Оддий мактаб ўқувчиларида келажакка интилиш, институтга ўқишга кириш, оила куриш касбий фаолиятда муваффақиятга эришишга қаратилган бўлса, интернат типигаги муассасада тарбияланувчи болалар мотивацияси кўпроқ бутунги кунга қаратилган бўлар экан, яъни футбол ўйнасам, назорат ишини «яхши» баҳога ёзсам, волейбол секциясида қолаберсам кабилардан иборат бўлиб, узок келажакка қаратилмаган бўлиши аниқланди.

Оилада яшовчи ўқувчи билан меҳрибонлик уйларидаги ўқувчининг касбга қарашлари қарама-қарши йўллар билан борар экан.

Оилада ўсаётган боланинг касбга қизиқиши, ўзининг келажаги учун касб танлаши кундан-кунга (касблар сони) ортиб боради. Масалан, 6-синфда бола ўқитувчилик, шифокорликни танласа, 8-синфда яна қатор касбларга интилади. Интернатдаги бола эса; техникум, коллеж касбларига интилади (чунки уларни коллежларга ўқишга юборилишини яхши билдилар), қурувчи, бўёқчи, шофёр, пайвандчи ва ҳ. к. 8-синфларга борганда «Бирор яхшироқ касбни эгалласам» деб орзу қиладилар.

Демак, интернат типидagi муассасада ўсаётган болаларнинг касб танлашлари ўзига хос хусусиятларга эга экан. Бу масалада психолог болаларга коллежда аниқ бир ҳунарни эгаллаб олишни етарли эмаслиги, энди коллеждан сўнг шу соҳадаги институтга кириш мумкинлиги ҳақида ҳам суҳбат олиб бориши зарур.

Интернат типидagi мактабгача тарбия муассаса (дошкольный)даги болаларда илк ёшлик даврларидан бошлабқ ўзига ва ўз «менига» бўлган муносабат ва ўз «мени» ва имкониятларини реал баҳолаш ҳақиқатта нисбатан анча паст бўлади, оиладаги болаларда эса юқори бўлади.

Бунинг сабаби оилада ота-она боласини эркалаб, силаб-сийлаб, у ҳақида яхши гапларни айтиши бўлса, оиладан ташқаридаги бола бу гапларни эшитмайди ёки кези келгандагина жуда кам эшитади.

Меҳрибонлик уйлари ёки интернат типидagi муассасада яшовчи болалар мулоқоти билан, оилада ўсган болалар мулоқотларида катта фарқ борлиги аниқланган.

Меҳрибонлик уйлари ва интернат типидagi муассасаларда яшовчи болалар мулоқотининг икки томони ўрганилганда (катталар билан ва тендошлари билан) бу болалар мулоқотида ўзига хослик борлиги аниқланган:

1. Катталар билан мулоқот.

Маълумки ўқувчи шахсини шаклланишида мулоқотнинг аҳамияти жуда катта бўлади.

Интернат типидagi муассасалардаги болаларда катталар билан мулоқотнинг камлиги гипертропияга олиб келар экан. Шунинг учун тарбиячи ва ўқитувчилар бола билан мулоқотни кенгайтиришга ва унинг жозибадорлигини таъминлашга ҳаракат қилишлари керак экан.

Психологни асосий вазифаси бунга эътибор беришидан иборатдир. Бу болаларнинг мулоқотида баджаҳллик кўзга ташланади.

2. Тенгдошлари билан мулоқот.

Интернат типидagi болалар ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олинса, уларнинг катталар ва тенгдошлар билан кечаю-кундуз доимий биргаликда бўлишлари, конфликт вазиятларга кам учрашлари, тенгдошларини жамоавий ишларини ҳал қилишларига ёрдам беришлари кераклигини тақозо қилишлари кутилганди. Лекин кузатишлар бунинг аксини, яъни бу болаларнинг жahlдорлиги, айбни бошқаларга тўнкаб қўйиш ҳолларини кўрсатдилар. Аммо, бундай муассасада тарбияланаётган бола кечаю-кундуз ўзи беркитилган тор доирадагилар билан мулоқотда бўлади ва ундан чиқиб кета олмаганлиги учун ҳам улар орасидаги мулоқотни худди, қариндош-уруғлар мулоқотига, яъни опа-сингиллар, опа-ука, ака-укалар орасидаги мулоқотга ўхшатиб, ўзаро ғамхўрлик, бир-бирларини яхши тушунишга олиб келар экан.

Тенгдошлар ўртасида мулоқот ва ўзаро муносабатлар, айниқса, ўсмирлик даврида ўзига хос хусусиятига эга бўлади. Бу ёшда болалар яқин дўст, сирдош изласалар-да, бу хусусият оилада ўсаётган болаларда кучлироқ бўлар экан.

Психолог И. А. Залысина ва Е. О. Смирнова тадқиқотларининг кўрсатишича, оддий боғчадаги (оиладаги) болаларга диафильм кўрсатилганда, улар диафильм персонажларига ўз муносабатларини жуда фаол кўрсатганлар. Улар «қўрқинчли» вазиятлардагига катталарга мурожаат қилганлар. Диафильмдаги персонажлар ҳаётини ўз ҳаётларига, ўртоқларига бўлган муносабатларига кўчирганлар, ўзлари ҳақида гапириб, ўртоқлари билан бирга кулган ва ҳ. к. каби ҳолатларни кузатишган.

Меҳрибонлик уйидаги болаларда эса бошқача ҳолат бўлган. Болалар экрандаги кўрган ҳодисаларга ўз муносабатларини ортиқча кўрсатмаганлар. Улар фақат катталар томонидан қўллаб-қувватланишинигина кутганлар. Ўзларининг эмоционал ҳолатларини эса аввалгиларга нисбатан бўш кўрсатганлар. Ўз хурсандчиликларини тенгдошлари билан баҳам кўришмаган.

Шунинг учун ҳам психолог бундай болалар билан ўз ишини бошқача ташкил этиши зарурлиги тақозо этилади.

Интернат типидagi муассасада тарбияланувчи болалар тарбиясига оила таъсирининг йўқлиги улар билан ишлашни бироз қийинлаштиради.

Айрим тарбиячилар шу нарсани ҳисобга олиб, болаларнинг ота-оналарини ўрнини босиш мақсадида ортиқча меҳрибонлик кўрсатадиларки, айрим ҳолларда болалар бундан чарчаб ҳам қоладилар.

Демак, интернат типдаги муассасаларда ишловчи психологлар ўз ишларини, режаларини ўша болалар руҳиятига мослаштириб тузишлари фойдадан холи бўлмайди.

2. «Муаммоли» болалар ва улар билан ишлаш

«Муаммоли»¹ болалар дейилганда энг аввало ўзлаштирмовчи, интизомсиз, нерв системаси ва рухий жиҳатдан бироз кўзга ташланадиган (асабий), ўсмирлар, балоғат ёшига етмаган болалар билан ишлаш комиссиялари ҳисобида турувчи, ҳамда ноқулай (неблагоприятный) оилаларда яшовчи болалар тушунилади.

Ҳозирги вақтда бундай болалар билан ишлашни бир хилдаги услублари йўқ. Ҳар бир «муаммоли» бола ҳам ўзининг кучли ва кучсиз, ижобий ва салбий томонларига эга.

Ҳар бир болага қандай ёндашиш психологнинг касбий тайёргарлигига, иш услубларига, назарий билими ва ҳар бир конкрет ҳодиса ёки воқеанинг хусусиятларига боғлиқ бўлади.

Кўпинча «муаммоли» болалар билан ишлашга ўқитувчилар, балоғатга етмаган болалар билан ишловчи инспекторлар (назоратчилар) ва тиббиёт ходимларидан белгиланарди.

Психологнинг вазифаси эса, у болани нима учун «муаммоли» дейишларининг сабабини аниқлаш ва шунга яраша уни тузатиш йўллариини излашдан иборат.

Бу борада психолог ишининг икки стратегик йўналишини кўриш мумкин:

1. Бола шахсини ривожланишида яшириниб ётган (кўзга ташланмайдиган) нуқсонларни аниқлаш. Бу жуда қийин бўлиб, узоқ вақтни талаб қилади. Бунда психолог қатор тестлар билан ишламасин, барибир етарли бўлмайди.

2. Америка психологи К. Ройджерес йўли.²

Унинг фикрича, энг аввало бола билан ишлаш нима учун «қийин» эканини тушунишни аниқлаб олишда бўлиб, унга шундай шароит туғдириш керакки, у шароит бола шахсини ривожланишига ёрдам берсин ёки ўз ҳулқининг салбий томонларидан воз кечадиган бўлсин.

Масалан, ўзлаштирувчи болаларда энг аввало билиш жараёнларини

¹Тарбияси «қийин» болаларни ҳозирги замон психологиясида «муаммоли» болалар деб ишлатилади (Ў.О.)

² Ройджерес. К науке о личности. История зарубежной психологии. Тесты. М., 1986.

ўрганиш керак (диққат, хотира, тафаккур, идрок, ҳаёл). Ваҳоланки, боланинг ўзлаштирмаслиги билиш жараёнлари билан боғлиқ бўлмаслигига бошқа параметрларга қаралади.

Борди-ю, ўзлаштирмовчилик боланинг хотираси билан боғлиқ бўлса, у ҳолда бола хотираси машқ қилдирилади ва ҳ. к.

Психологнинг ўзининг ҳам тарбияси «муаммоли» болаларни ажратиб олувчи критерияси бўлади (нимага асосланиш).

Айрим психологлар масалан, Англия психологлари Хеватт ва Дженкислар «муаммоли» болаларни иккита катта категорияга бўладилар.

1. Хулқлари жамиятга қарши шаклдаги болалар.

Улар жамоа ичида дўстлари, қариндош-уруғлари орасида ижтимоий нормаларга енгил киришиб оладилар. Уларга эмоционал жиҳатдан хафачиликлар ёт ҳисобланади, улар киришувчан бўладилар.

2. Жамоа билан чиқиша ололмайдиган, тажовузкор (ҳаммага ташланувчи, ёвуз) хулқли болалар бўлиб, улар ўз ўртоқлари, оилалари даврасида ҳам келиша олмайдилар. Уларнинг хулқидаги бу салбийлик, ашаддийликда, қўполлик, баджаҳл, жоҳиликда, ўч олувчанликда кўзга ташланиб туради.

Одатда биринчи гуруҳ болалар билан ишлашда психологни аралашини шарт эмас. Бундай болаларга педагогик тарбиявий таъсирлар етарли бўлади. Иккинчи гуруҳдаги болалар тарбиясига албатта психологни аралашини керак. Психолог ундай болалар хулқини коррекциялаб (тузатиб) бориш йўллари топиши керак.

«Муаммоли» болалар билан ишлашда кўпроқ А. Е. Личко Санкт-Петербургдаги Бехтеров номидаги психоневралгия илмий тадқиқот институтида бола характерининг бўртиб чикувчи томонларини ўн бир хил типини кўрсатади.¹

Гиппертим – Г, циклоид – Ц, ўзгарувчан – Ў, асаби заиф – А, сензитив тип – С, рухий заифли тип – Р, шизоит – Ш, тутқаноқли тип – Т, жазавали тип – Ж, бўшанг тип – Б, мослашувчан тип – М.

Тубанда бу типларга хос бўлган таснифларни келтираимиз:

Гиппертим тип – Г

Бу типга мансуб ўсмирлар болаликдан тўпалончи, тез зерикадиган ҳаддан ташқари мустақил, ҳатто ботирлик, шўхлик билан ажралиб турадилар. Улар нотаниш киши олдида уялмайдилар, тортинмайдилар. Ўйин-

¹ Личко А.Е.. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л., 1983.

ларда тенгдошларига буйруқ беришни ёқтиришади. Тарбиячилар уларнинг шўхлигидан арз қилишади. Мактабда яхши қобилиятларига қарамасдан тартибсизликлари, тез чалғишлари ҳисобига яхши ўқимайдилар.

Ўсмирлик давридаги асосий хусусиятлари доимо яхши кўтаринки кайфиятда бўладилар, қонун ва қондаларга енгилтақлик билан қарайдилар.

Доимо улфатларга интилишади. Танишларни танлашда яхши ёмонни фарқ қилмайди ва осонлик билан шубҳали улфатлар орасига тушиб қолиши мумкин. Саргузаштларни, хавф-хатарни, қалтис юриш-туришни ёқтиради. Уларга яхши, янги нарсаларни ҳис қилиш, характерли бўлади. Уларни кўпроқ янги одамлар, жойлар, предметлар ўзига тортади. Бундай ўсмирлар осонлик билан илҳомланиб, бошлаган ишини охирига етказмайди, тўхтовсиз равишда «севимли иши»ни ўзгартириб туришга молик бўладилар.

Узоқ ўтириб, диққат билан ишлашни талаб қиладиган ишларни эплай олмайдилар. Ваъдасини бажаришда, пул масалаларида ҳам батартиблик билан ажралиб турмайди, осонлик билан қарзга ботиб қолади. Олиф-тагарчилиқни, мақтанишни яхши кўради. Келажакни ширин ҳаёлда тасаввур қилади. Муваффақиятсизлик кучли реакция кўрсатиш мумкин. Лекин бу реакция узоқ вақтгача йўлдан чиқаришга қодир эмас, жаддан тез тушади. Жинсий ҳиссиёт эрта уйғонади ва кучли бўлади. Шунинг учун жинсий ҳаётга эрта кириши мумкин.

Циклоид тип – Ц

Одатда уларга тегишли бўлмаган катталар устидан хатарли ҳазиллар ва ҳамма ерда киноя қилиш хос бўлади. Ҳаётий стереотипни тубдан ўзгартиришда камроқ қаршилиқ кўрсатади. Бу босқичда насихат, гина-қудрат, айблашларга танлаб жавоб қайтаради.

Болалик даврида тенгдошларидан фарқланмайди. Ўсмирлик ёши бошланиши билан биринчи субдепрессив босқич бошланиши мумкин. Кейинчалик бу босқичлар кўтарилиши ва бир хил кайфият босқичлари билан алмашиниши мумкин. Босқичларнинг давомийлиги дастлаб кунлар 1-2 ҳафта ёш ўтиши билан улар кўпайиши ёки аксинча бартараф бўлиши мумкин.

Субдепрессив босқичда ўсмирда ланжлик, кучсизланиш, ҳамма нарса қўлдан тушиб кетиши кузатилади. Илгари оддий ва осонлик билан эришилган нарса зўриқишни талаб қилинади. Ўқиш қийин бўлиб қолади.

Атрофдаги кишиларни ёқтирмай, улфатлардан қочади, саргузаштга ва хавф-хатарга қизиқмай қўяди.

Таъбеҳ ва маломатларга қўполлик ва таъсирланиш билан жавоб қайтаради, руҳан умидсизликка тушади, кўпроқ зерикишдан арз қилади. Агар бу кунлари кўпроқ муваффақиятсизликка дуч келса, шахсий иродасизлиги, стукмаслиги, ҳеч нимага арзимаслиги ҳақидаги фикрларга осонлик билан берилиши мумкин.

Каттиқ ваҳимага тушиши ўз-ўзига тажовузгача олиб келиши мумкин. Тенгдошлари билан гуруҳлар ташкил этиши кузатишган. Бу ҳолат субдепрессив фазанинг кўтарилиши даврида сўна бошлайди. «Севимли иши» доимий эмас (ўзгарувчан) бўлади. Субдепрессив фазада уларни ташлаб қўяди, кўтарилиши даврида унга яна қайтадан ёки янгисини топади. Улфатлар орасида фақат ўтиришлар даврида ароқ ичади.

Ўзгарувчан тип – Ў

Болаликда тенгдошларидан ажралмайди. Ўсмирлик даврида асосий хусусият бу тез ўзгарувчан кайфият бўлиб, ҳатто арзимас, атрофдаги бўлар-бўлмас сабабларга кўра ҳам ўзгариши мумкин. Кимнингдир беҳосдан айтган сўзи, тасодифий суҳбатдошнинг совуқ қарashi ҳам, жиддий кўнгилсизлик ва муваффақиятсизлик бўлмаса ҳам, руҳан тушқунликка тушиши мумкин. Аксинча, қизиқарли суҳбат, бир дақиқалик мактов, кимдандир эшитган ҳавасни келтирадиган келажак ҳам хушчақчақлик ва қувноқлик олиб келиши мумкин. Очиқ ва ҳаяжонли суҳбатлар давомида ё қувноқ кулгини ёки кўзида ёшни кўриш мумкин. Бундай вақтда ҳамма нарса яъни, ўзини ҳис қилиши ҳам, кайфияти ҳам уйқусизлиги ҳам, иш қобилияти ҳам кайфиятга боғлиқ бўлади.

Улфатларининг ўзгарувчан вазиятини ёқтириши озошликка интилиши ўргача бўлади. Агар ноқулай оилавий шароит бўлса, бу интилиши кучаяди. Тенгдошлари билан гуруҳларга ажралиш кайфиятига боғлиқ бўлади. Кайфият яхши бўлганда улфатларини излайди, кайфият ёмон бўлганда эса улардан қочади. Тенгдошлари орасида йўлбошчилик ролига даъво қилмайди. Севимли иши бекордан – бекорга узоқ гап сотиш, баъзан бадий ҳаваскорлик ёки айрим уй ҳайвонлари билан шуғулланиш бўлиши мумкин. Жинсий фаоллик одатда тегишиш ва хотин-қизларга мулозамат қилиш билан чегараланади.

Асаби заиф тип – А

Бу типга молик ўсмирларда болаликдан қуйидаги белгилар кўзга ташланади: уйқунинг ёмон бўлиши, иштаҳаси йўқлик, инжиклик, қўрқоқлик, баъзан кечаси қўрқиш, дудукланиш ва бошқалар. Ўсмирлик даврида тез

чарчаш, тез жаҳли чиқиш, ваҳимага тушиш ва ҳ. клар асосий хусусиятлар ҳисобланади. Чарчаш айниқса, ақлий машғулотларда ёки жисмоний ва ҳиссий кўрқишда, мусобақалар шароитида яққол кўринади. Кўпинча бўлар-бўлмас сабабга жаҳли чиқиш, бирдан жазаваси тутишга олиб келади. Жаҳли чиқиш, кўпинча, афсусланиш кўз ёш билан алмашади. Ваҳима, айниқса, кучли бўлиши мумкин.

Бундай ўсмирлар кичиккина тана сезгиларига ҳам эътибор беришади, бажонидил даволанадилар, ўрин-тўшак қилиб ётиб оладилар. Кўпинча ўғил болаларда ваҳимага тушиш манбаси юрак ҳисобланади.

Бундай ўсмирларга спиртли ичимликларни истеъмол қилиш хос эмас. Тенгдошларига, улфатларига интилади, лекин улардан чарчайди ва ёлғизликни афзал кўради ёки яқин дўсти билан муомила қилишни ёқтиради. Ўз-ўзини баҳолаш, соғлиги ҳақида ғамхўрлик қилишида акс этади.

Сензетив тип – С

Болаликдан кўркадиган ва ҳуркадиган бўлади. Кўпинча қоронғидан кўркади, ҳайвонларни четлаб ўтади, фақат бир ўзи уйда ёлғиз қолишга кўркади, эпчил ва тўполончи тенгдошларидан ётсирайди. Ҳаракатли ўйинларни ва жанжал тўполонни ёқтирмайди. Нотаниш киши билан осонликча мулоқотга кириша олмайди. Буларнинг бари атрофдагилардан ажралгандек деган нотўғри тасаввурларга олиб келиши мумкин. Ҳақиқатда эса бундай болалар ўрганиб қолган кишиси билан кўп гаплашади, ўзидан кичкиналар билан ўйнашни ёқтиради, чунки улар билан ўзини хотиржам ва ишончли сезади. Маҳмадона деб ном чиқаришдан уялади. Бу синфга ўрганиб ва ҳатто айрим синфдошлари томонидан таъқибга олинишидан изтироб чекиб, бошқа синфга ўтиб кетиши ҳам мумкин. Ўсмирлик ёшнинг бошланиши ҳеч қандай асоратсиз ўтади.

Қийинчиликлар катта ўсмирлик ёшига ўтиши билан бошланади. Бу типнинг икки асосий хусусияти кўзга ташланади. Ҳаддан ташқари таъсирланишни ҳис қилиш ҳамда ўзининг айниқса, ахлоқий ва иродавий соҳалардаги кўп камчиликларини кўра олади.

Яқин кишилариининг ғамхўрликларига бажонидил кўникади. Жавобгарлик бурчи, ҳислари ва ўзига атрофдагиларга ҳаддан ташқари ахлоқий талаблари эрта шаклланади. Шовқинли улфатлардан, яқин дўстни афзал кўради. Бундай ўсмирларнинг қизиқишлари икки хил бўлади. Биринчиси ақлий, ахлоқий аҳамиятта эга бўлса, иккинчиси ҳали шахсий етук эмасликни баргараф этишга интилишдан иборат.

Рухий заифлик – рецептор

Бола руҳияти тортинчоқлик ва кўрқоқлик билан бир қаторда, ҳаракатларнинг қовушмаганлиги, фикрлашга лаёқатлилик ва ёшига мос бўлмаган интеллектуал қизиқишлар эрта уйғонади. Баъзан нотаниш кишилардан ва янги предметлардан қоронғуликдан, ёпиқ эшик ортида қолишдан кўрқиш кузатилади.

Психоастеник хусусиятларини турли кўринишдаги қийин даври мактабнинг 1-синфига тўғри келади. Бу типнинг асосий хусусиятлари иккиланувчанлик, ҳар хил фикрларга ишониш, ўзининг ва ўз яқинларининг келажагидан ҳадиксираш типигаги ташвишли гумонсираш ва бошқалардан иборат. Ўғил болаларга эса онасидан хавотирланиш хос.

Ўсмирларнинг озодликка интилиш реакцияси кучсиз ифодаланиб, кўпинча, қандайдир яқин кишилар билан боғлиқлик билан алмашган бўлади. Тенгдошларига интилиш – тортинчоқлик шаклларида кўринади. Қизиқишлар интеллектуал ахлоқий севимли иш билан чегараланади.

Жинсий ҳаёт қисман умумий жисмоний тараққиётдан устун келади. Ўсмирга ҳуқ-атвор бузилиши хос эмас. Ўз-ўзини таҳлил қилишга лаёқатли бўлишига қарамасдан, ўз-ўзини баҳолаши тўлиқ ва тўғри бўлмайди. Рухий заифлик хусусиятлари «юқори ахлоқий жавобгарлик» шароитида кучаяди, яъни кичиклар ва ночор кишиларга нисбатан ғамхўрлик қилиш зўраяди.

Шизоид тип – III

Бундай болалар болаликдан ёлғиз ўйнашни ёқтиради. Улар тенгдошларига кам интилади, шовқинли ўйинлардан қочади, катталарнинг ўзаро суҳбатларини жим ўтириб тинглашни афзал кўради. Ўсмирлик ёшида шизоид типнинг барча хусусиятлари чуқурлашади. Дастлаб одамларга аралашмаслик ва узоқлашишини кўриш мумкин. Баъзан руҳий ёлғизлик ўз қизиқишлари билан яшайдиган ўсмирларни оз даражада ўзига тортади. Ҳаммадан кўп бошқалар билан алоқа ўрната олмаслиги уни ташвишга солади. Ички дунёси ўзгалар учун ҳар доим ёпиқ бўлади. Кўпинча саргузашт ва қизиқишлар билан тўла бўлса-да, лекин шизоид ўсмирлар яхши таниш бўлмаган ва тасодифий кишига ҳам тўсатдан ичидагини айтиб қўйиши, лекин шу билан бир вақтда, уларнинг ички дунёси яқин кишиларга номаълумлигича қолиши ҳам мумкин. Ички дунёсини, ҳис-туйғуларини кўрсатишдаги тийиклиги кўп ҳатти-ҳаракатларини бошқалар учун кутилмаган ва тушунарсиз қилади.

Гуруҳий равишда қонун бузишларга аралашishi уларга хос эмас. Лекин гуруҳда «ўз одами деб тан оlinиши учун», «гуруҳ учун» жинойтга ҳам тайёр. Улфатлар орасида жуда сезгир, хотин-қизларга мулозамат кўрсатишга, тегишишга, шароит мавжуд бўлганда ҳам жинсий яқинлик қилишга қодир эмас.

Тутқаноқлик тип – Т

Баъзи ҳоллардагина бу типнинг хусусиятлари болаликдан намоён бўлади. Бундай бола соатлаб йиғлаши мумкин, уни кўндириш жуда қийин. Шу билан бирга, шавқатсизлик кўринишлари ҳам намоён бўлади. Бундай болалар ҳайвонларни қийнаши, кичикларни жиғига тегиш, ожизларни устидан кулишни ёктирадилар. Мактабда ўқув қуролларни жуда тартибли тутадилар. Бу типга хос хусусиятлардан бири, ўсмирлик ёши даврида энг ёмон дарғазаб бўлган вақтларида захрини сочиш мумкин бўлган инсонни излаш ҳисобланади. Аффект портлаш тўсатдан рўй берганга ўхшайди, лекин узоқ, аста-секин содир бўлади. Арзимас нарсa портлашга сабаб бўлиши мумкин. Каттиқ ҳаяжонланиш ҳолати фақат кучли бўлиб қолмайди, у узоқ вақт давом этади.

Инстинктив ҳаёт каттиқ зўриқиш билан ажралиб туради. Спиртли ичимликларни истеъмол қилиши оғир жанжаллар билан тугайди. Қимор ўйинларига ишқибоз бўлади. Бойишга бўлган қизиқиш тез уйғонади. Спорт жисмоний кучни ривожлантиришга имкон бергани учун ўзига тортади. Кўшиқ айтиш ва мусиқа билан ёлғиз шуғулланишни ёктиради, бунда у зўр ҳиссий ором олади.

Имиллаб ҳаракатланиш, бесўнақайлик, ҳаракат ва ҳиссиётдан тортиб. Тафаккур ва шахсий қадриятларгача - ҳамма нарсада кўринадиган суствлик умумий хусусият ҳисобланади. Ўз ишига зеҳни етса ҳам, ҳамма қоидаларга бир-бир риоя қилади. Бу соғлиғига катта эътибор бериш, шахсий қизиқишларига риоя қилишини сақлаш билан бирикади.

Жазавали тип – Ж

Ўздан бошқани ўйламаслик, атрофидагиларнинг ҳар доим унга, у билан фахрланишига, ўта ҳайрон қолишларига, ҳурматлашларига, ҳамдард бўлишларига интилиш асосий хусусият ҳисобланади. Энг ёмони фақатгина келажакда ҳеч ким назарига илмайдиган, оддий одам бўлиб қолишидан чўчиб, ғазаби қайнайди.

Ўсмирлик ёшида ўзига ўртоқларининг эътиборини қаратиш мақсадида ҳулқ-атвор бузилишларидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Улар дарс қолдирадилар, меҳнат қилишни истамайдилар. У бекорчилик қилиш билан бир вақтда, келажакда зўр касб эгаси бўлишига даъво қилади. Жамоа жойларида кишини жиғига тегадиган хулқ-атвори намоён қилади.

Тенгдошлари билан гурӯҳларга бирлашганда раҳбарликка даъво қилади. Гурӯҳнинг кайфиятини жуда яхши ҳис қилганлари учун бундай ўсмирлар ундаги интилишларни, таклифларни, ҳодисаларни биринчи бўлиб ифода-лайдилар, ташаббускорлик бўладилар. Қизиқишлари ҳамманикидан баланд. Бунинг учун бадий ҳаваскорлик ҳам, йоғлар гимнастикаси ҳам, замонавий фалсафий оқим ва бошқалар ҳам танланиши мумкин.

Жинсий майли унчалик кучли эмас, жинсий хулқ-атворида театрал ўйинлар кўп. Ўспиринлар кўпинча ўзларининг жинсий ҳис-туйғуларини яширадилар, ўртоқлари орасида обрўси кетишидан қўрқиб, бу мавзуда суҳбатлашишдан ўзларини олиб қочадилар. Улар ўз-ўзларини ҳаққоний баҳоламайдилар.

Бўш тип – Б

Болаликдан қулоқ солмаслик билан ажралиб туради. Ҳамма жойга «бурнини тикади», лекин жазодан қўрқиб, бошқа болаларга осонлик билан бўйсинишади.

Хулқ-атворнинг оддий қоидаларини кўпчилик билан ўзлаштиради. Уларни ҳар доим кузатиб туриш керак. Биринчи синфдаёқ ўқиш истаги йўқлиги кўринади. Каттиқ назорат қилинганда иложсизликдан бўйсинишади, лекин иложини қилиб, дарсдан қочишга ҳаракат қилади. Катталар буюрган ҳар қандай ишда бурч ва мажбуриятларни бажаришда тўлиқ иродасизлик намоён бўлади. Бекорчиликка, маҳмадоначиликка, ўйин-кулгига, кайф-сафога кучли интилиш жуда эрта сезилади. Дарсдан қочиб кинога киради ёки кўчада ўйнаб юради. Ўртоқлари томонидан гиж-гижлангани учун, улфатларни деб уйдан қочиши ҳам мумкин. Енгилтак хулқ-атворли ўртоқларига бажонидил тақлид қиладилар ва уларга бўйсунадилар. Ҳар бир кунини кўчадаги улфатлар орасида ўтказишга тайёр. Болалик давриданок чекишни бошлайди. Майда ўғирликлар қилиб туради.

Безориларча ҳаракат қилади, нашавандликка қизиқиш кўринади. Ўйин-кулги қилишга мойил бўлганлиги учун, хулқ-атвори бузилиши мумкин. Спиртли ичимликлар истеъмол қилиш эрта (баъзан 12-14 ёшдан) бошла-нади. Улар ҳеч қачон яқин кишиларни чин дилдан севмайдилар. Оилавий ташвишларга бепарво қарайди. Унинг учун энг яқин кишилари энг аввало

ўйин-кулги манъбаи бўлиб ҳисобланади. Кўчадаги ёмон болаларга эрта қўшилишга интилади. Ёлғизликни ёқтиришмайди ва бундай вақтларда ўйин-кулги учун жой излашади. Бўш ўсмирларда ташаббускорликнинг етишмаслиги кўрқоклик, уларнинг бундай гуруҳларнинг «қуроли» бўлиб қолишига олиб келади. Гуруҳий қонун бузишда бўш ўсмирлар «смаган сомсага пул тўлайдилар».

Меҳнат талаб қиладиган қизиқишларига эриша олмайдилар. Шунинг учун тасодифий учрашиб қолган киши билан соатлаб гап сотадилар, қимор ўйнайдилар. Жинсий майли унчалик кучли эмас, лекин кўчадаги гуруҳлар билан бўлиши жинсий тажрибасининг эрта ортишига олиб келади.

Мослашувчан тип – М

Асосий хусусият «теварак атрофга доим мослашишни истайди. Уларнинг ҳаёт қонунини ҳаммага ўхшаб» ўйлаш, «ҳаммага ўхшаб» ҳаракат қилиш, ҳамма нарса «ҳамманикидай» бўлишига интилишдир. Бунда «ҳамма» деб теварак-атрофдаги кишилар тушунилади. Улар ҳаммадан ажралиб қолиб кетишни истамайди (бу айниқса кийимлар модасида аниқ кўринади).

Ҳар доим теварак-атрофга мос бўлишга интилиб ҳеч қачон унга қарши чиқа олмайдилар. Шунинг учун яхши кишилар орасида яхши бўлиб, ҳамма ишларни бекаму-кўст бўлиб бажаришади. Безорилар орасига тушиб қолса, уларнинг ҳуқ-атворидаги барча одатларни ва қилиқларни ўрганиб олишади. «Мослашувчан ўсмирлар» улфат учун ичавериб ичувчи бўлиб кетиш ва гуруҳий қонун бузарликка тортилиши ҳам ҳеч гап эмас. Мослашувчан типнинг болалиги катталар томонидан назорат қилиб турилса яхши ўтади. Бу типга хос хусусиятлар фақат ўсмирлик ёшида кўринади.

Улар ўрганиб қолган гуруҳларини жуда кадрлашади, бу гуруҳнинг мунтазамлигини, теварак-атрофнинг доимийлигини ёқтиришади. Касб танлашда ёки ўқишни қаерда давом эттиришни танлашда, кўпчилик ўртоқлари қаерни танлашса, у ҳам шу ерни танлайди. Агар мослашувчан ўсмирга ўрганиб қолган гуруҳ нима учундир рўйхушлик бермаса, бунинг оғир руҳий касалликдек идрок этади. Улар ота-оналари ёки тарбиячилари томонидан ўрганиб қолган ўртоқлари муҳитидан қайтариб олинганларидагина бундан қутилишади. Мослашувчан типнинг характеридаги бўш жойи – бу кескин ўзгаришларга чидай олмаслигидир. Ҳаётининг стереотипининг бузилиши, ўрганиб қолган муҳитидан ажралиш қаттиқ азоб чекишга олиб боради.

А. Е. Личко лабораторияси ходимларининг ҳар бир типга хос психологик таснифини билиш психолог учун катта аҳамияти бор, чунки психолог ишида турли типга молик болага турлича индивидуал ёндашишни енгиллаштиради.

Масалан: пизоид ўсмирларни жамоатчилик фаолиятига жалб этиш жамоа тадбирларига қорлашнинг фойдаси йўқ. Уни зарур индивидуал машғулотларни талаб этадиган ақлий ёки жисмоний ишнинг бирор гуруҳга жалб этиш фойдалироқ бўлади.

А. Е. Личко ва унинг ходимлари 13-21 ёшлардаги ўсмир ва ўспиринларнинг турли жиҳатларини текшириш, ўрганиш ва шунга қараб уларга ёндашишни енгиллаштириш, уларнинг характериға урғу бериш, типларға ажратиш, кузатиш ишларини олиб бориш мақсадида қатор саволларни ишлаб чиқишган. Улардан психолог (ўз мақсади ва истиғига қараб) фойдаланиши мумкин:

1. Тез-тез жанжаллар ёки қарама-қаршиликлар бўлиб турадими, ким билан?

2. Кимнидир қизғанади. Қандай қилиб?

3. Кимгадир ҳавас қиладими? Бошқаларнинг ўйинчоқларини олади ва ҳоказо.

4. Кимгадир буйруқ бериш ва ҳукмронлик қилишға интилади?

5. Кимгадир итоат этишдан бош тортадими?

6. Ўзи ҳақида йўқ нарсаларни тўқиб ташлайдими?

7. Ўзининг қилган ишидан бўйин товлайдими?

8. Ёлғон гапирадими? Қачон ва қандай қилиб?

9. Кимнидир алдашға интилади?

10. Ўз ўйинчоқларини, кийимларини ҳаддан ташқари ифлос қилиб ташлайдими?

11. Ниманидир ўғирлайдими?

12. Ўғирланган нарсалардан қандай фойдаланади?

13. Дайдиб юрадими? Қандай ҳолатларда?

14. Мактабға бормаи ўйнаб юрадими, қандай ҳолатларда?

15. Қандай қилиб бўлса ҳам ўзига эътибор қаратадими?

16. Унинг ёмон жинсий олатлари борми?

17. Кийин топшириқлардан ўзини четға олади, қандай ҳолатларда?

18. Муваффақиятсизликдан ўзини осонлик билан орқаға қайтарадими?

19. Кўпинча айбни бошқаларға тўнкариб ниманидир баҳона қиладими?

20. Ўз муваффақиятсизликларида бошқаларни айблайдими?

21. Унда бурч ҳисси борми?
22. Кучини ривожлантириш ва уни мунтазам ўтказиш мумкинми?
23. Унда қандайдир ҳуқ-атвор нуқсонлари борми? ва х. клар каби.
24. Ўзининг ташқи кўриниши ҳақида қайғурадимиз, қандай қилиб?
25. Ўз нарсаларини тартибли сақлайдими?
26. Топширилган вазифа ва мажбуриятларни эслатмасдан бажарадимиз?
27. Кимгадир гап қайтаради, қаршилик кўрсатади, кўрkitадими?
28. Қайсарми, қайсарлигига кўпроқ нима сабаб бўлиши мумкин?
29. Ака-ука, опа-сингилларини ёки бошқа болаларнинг жаҳлини чиқарадимиз? Қандай қилиб?

3. Психологнинг ота-оналар билан ишлаши

Психолог ота-оналар учун асосан маслаҳат берувчи шахс ҳисобланади. Маслоҳат бериш жараёнида у ота-оналар билан бир неча маротаба алоқада бўлади: биринчи марта учрашувчи қисқа суҳбат тарзида ўтади, кейин учрашувларида боланинг ривожланиши тарихи ҳақидаги тафсилотлар билан батафсил суҳбатлашади. Психолог ота-она билан бир неча марта учрашиб бола ҳақида старли маълумотларга эга бўлади. Шундан сўнг у ота-она билан якунловчи суҳбатга тайёрланади, чунки бу учрашув ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Психологнинг ота-оналар билан, боланинг қариндошлари, ўқитувчилари, тарбиячилари ва яқин кишилари билан олиб борадиган ишлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Психологга бола тарбияси бўйича мурожаат қилган шахслар билан ўтказиладиган суҳбатларидаги муносабати баъзи умумий томонларга эга бўлади.

Маслаҳат беришда муваффақиятнинг дастлабки мажбурий шартли текширилаётган боланинг ота-онаси (ёки ўқитувчилари) билан психолог ишончли ва очикчасига эмпатия ярата олиши керак. Ишончли муносабат асосида маслаҳат билан мурожаат қилган кишиларнинг болага нисбатан хавотирланишларини тан олиш ва ҳурмат қилиш ётади. Психолог ота-оналарга боланинг қийинчиликларини йўқотишга чин дилдан кизиқувчи, уни тушинувчи ва чуқур билишга интилувчи шахс сифатида муносабатда бўлиши; улар билан ишончли алоқа ўрнатишда жуда катта ёрдам беради. Бундай муносабат ота-оналарни психологнинг чуқур педагогик билимга эга эканлигига ишонтаради.

Республикамиз шароитида аҳолига амалда ёрдам берувчи психологик хизмат эндигина ташкил топаётганлиги, аҳолида психологик хизмат ҳақида

ҳалича етарли маълумотларнинг йўқлигини ҳисобга олиб ота-оналарга биринчи ва иккинчи учрашувларда маслаҳат беришнинг мақсад ва вазифаларини тушунтиришга эътибор бериш зарур.

Ота-оналар билан дастлабки учрашувлардаги муҳим вазифалардан бири бола муаммоларини биргаликда, ҳар томонлама таҳлил қилишга тайёрликни (установка) шакллантириш, текширувнинг мақсадларини ва маслаҳат бериш ишининг вазифаларини тушунтириш лозим бўлади. Болага бошқа мутахассисларга (тиббиёт ходимлари ва ҳ. к.) маслаҳат учун йўлланма бериш ҳам махсус тушунтиришни талаб қилади.

Маслаҳат бериш ишининг ҳар бир босқичида психолог муаммони ҳар томонлама қараб чиқиши ва ўзининг қизиқарли муносабати билан ота-оналарни оғир ҳиссиётлардан озод қилишга интилиш, муаммонинг ижобий томонларига эътиборни қаратиш, уни ҳал қилиш йўллари фаол ишлаши зарур.

Тузатиш дастурини ўтказиш жараёнида учрайдиган тўсиқлар, қийинчиликлар, асоратлар ҳақида ота-оналар огоҳлантирилишлари лозим. Уларда қийинчиликларни ҳал қилишнинг «осон-сирли» йўли ҳақида тасаввур пайдо бўлмаслиги керак, чунки бундай тасаввур психологик ёрдам имкониятларидан барвақт кўнгил совишига олиб келади.

Психолог ота-оналарни (ўқитувчиларни) текширув натижаларини тез тайёр бўлмаслиги ҳақида огоҳлантириши лозим. Исталган натижага эришиш психолог ўйлагандай бўлиб чиқишига ишонтирмаслиги ҳам мумкин, баъзан бировларнинг умиди пучга чиқиши ҳам мумкин. Зарурият туғилганда ота-оналарга ёки ўқитувчиларга қайта маслаҳатлар бериш психологнинг вазифасига киради. Кўпинча узоқ психотерапевтик ишлар ва кўп мартабалаб учрашувлар амалда қўлланилади.

Психологнинг ходисани (воқеани) ҳар томонлама ўрганиши натижалари ҳақида ўтказадиган суҳбатлари бир неча мақсадни қўзлаши мумкин, яъни:

1) бола руҳий тараққиётини умумий ҳолати ҳақида тўлиқ муҳокама туфайли аниқланган қийинчиликларнинг сабаби, даражаси, характери ҳақида олдиндан айтиб бериш;

2) кўрсатиладиган ёрдамнинг аниқ системасини ёки махсус тузатиш дастурини биргаликда ишлаб чиқиш;

3) ота-она муаммоларини, уларнинг бола тарбиясидаги қийинчиликлар-га муносабатини муҳокама қилиш;

4) кейинги учрашувларни (зарурият туғилса) режалаштириш.

Қатор америкалик психолог-олимлар ота-оналар билан маслаҳатчининг сўнги суҳбатида 4 асосий босқични ажратиб кўрсатдилар ва уларни ўтказиш бўйича қуйидагича тавсиялар бердилар. Уларнинг фикрича, бир вақтнинг ўзида иккала ота-она билан ҳам суҳбат ўтказиш мақсадга мувофиқ, чунки бу бола ҳаёти ҳақида ҳар томонлама ва тўғри маълумот олишга ёрдам беради, ҳамда ота-оналарга бола тақдири учун умумий жавобгарлиқни ҳис қилиш имконини яратади.

Суҳбат бошида бола муаммосини, уларни қизиқтирувчи масалаларини эркин, очиқчасига муҳокама қилишга ундаш зарур. Бола тарбиясидаги қийинчиликларнинг сабаблари, уларни ҳал қилиш, воситалари, қандай ёрдам кўрсатиш, оила олдида қандай мақсад қўйиш, келажақда нима билан шуғулланиши мумкинлиги ҳақида уларнинг фикрларини, тасаввурларини ҳам аниқлаш муҳим.

Суҳбатнинг иккинчи босқичида психологик текширув натижалари билан таништирилади. Аниқ олинган маълумотлар бола тарбиясидаги қийинчиликларнинг характери ва даражаси ҳақида нотўғри тасаввурларни енгиб чиқишга ёрдам беради. Бола қийинчиликлари ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишга интилиш лозим. Шундан сўнг (учинчи босқич) ҳаракатларнинг махсус дастури муҳокама қилинади. Суҳбат сўнгида ота-оналарнинг бола муаммоларига муносабати муҳокама қилинди ва кейинги учрашувлар режалаштирилади. Суҳбат жараёнида уларга нисбатан ҳурмат, тушуниш, илиқ муносабатда бўлиши муҳим. Суҳбатнинг махсусдорлиги ота-оналарнинг маслаҳатчидан олган тавсия ва маълумотлари асосида ҳаракат қилишлари билан баҳоланади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, ота-оналарнинг у ёки бу аниқ тарбиявий ҳаракатларини маслаҳатчи психолог томонидан ижобий баҳоланиши уларнинг ўз кучларига ишончини оширади. Суҳбатгача ота-оналарда пайдо бўлган нотўғри тасаввурларни ўзгартиришга бир суҳбатнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун бир неча учрашувлар талаб қилинади. Фарб давлатларининг психологлари аниқ вазиятларни, ўзаро муносабатларни муҳокама қилиш учун мижозларнинг уйларида бориб маслаҳат берадилар. Шу билан бирга, ота-оналар билан маслаҳатларнинг ҳар хил гуруҳий турлари кўпроқ қўлланилади.

У ёки бу камчиликлари бор бола, болалигича қолишини, унинг ёшидаги барча болалар сингари эҳтиёжларга эгаллигини ота-оналарга тушунтириш муҳимдир. Бу ерда нотўғри тарбиянинг турли шакллари жуда зарарлидир. Бу билан боғлиқ равишда маслаҳат бериш амалиётда ҳар бир

муаммо бўйича тараққиёт жараёни ёш даврига мослиги, унинг етакчи фаолияти ва бошқалар ҳақидаги масалани муҳокама қилиш зарур. Мавжуд қийинчиликларни енгитишга қаратишган фаол эҳтиёжлари ва қизиқишлари ман қилиш ҳисобига амалга оширилмаслиги керак. Ота-оналарга бундай ҳолатни тушунтириш, бола учун оғир оқибатларга олиб келадиган кенг тарқалган педагогик хатоларнинг олдини олиш имконини беради. Масалан, мактаб ўқувчиси ёки ўсмирни тенгдошлари билан ўйнатмасдан, фақат ўқиш билан шуғулланишга мажбурлаш. Психолог маслаҳат бериш жараёнида муаммони фақат «мулоҳазага асосланиб» таҳлил қилиш билан чегараланмаслиги керак. Боланинг яқинларидан, унинг учун кўрқинч, хавотирланиш ҳиссини йўқотиш ва бир вақтда бола эҳтиёжларига сезгирликни кучайтириш, унинг қийинчиликларини чуқур тушунтириш психологнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Психолог ота-оналарда хавотирланиш, айбдорлик, руҳий сиқилиш ҳислари сезгирлик билан пайқаш ва бу ҳиссиётларни ифодалаш учун уларга имкон бериш лозим.

Айбдорлик ҳиссини йўқотишда қийинчиликларни таҳлил қилиш усули билан ёрдам бериш энг яхши йўл ҳисобланади. Касалликнинг вужудга келишидан айбдор бўлмасаларда, касал болаларнинг ота-оналаридан яширин айбдорлик ҳисси вужудлигини назарда тутиш керак. Илик, очикчасига суҳбатлаша олмайдиган психотерапевтларгина эмас, маслаҳатчи психологлар ҳам беморларнинг ҳолатини ёмонлаштириши мумкин. (Бу нафақат болалар, балки уларга ғамхўрлик қилувчи катталарга ҳам тегишлидир).

Хар қандай психотерапевтик суҳбат ҳам, маслаҳатчи психологнинг ота-оналар билан суҳбати ҳам бола шахсини, унинг муаммоларини ҳар томонлама, чуқур ва тўғри тушунишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйиши керак.

Ота-оналар гуруҳлари

Ота-оналар билан иш олиб боришнинг индивидуал шакллари билан бирга, гуруҳий шаклларида фойдаланиш мумкин. Ота-оналар гуруҳларига раҳбарлик қилиш, ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатларни яхшилашни мақсад қилиб қўяди. Ота-оналар гуруҳларига раҳбарлик қилишни хусусий муаммолар бўйича маслаҳат бериш шаклида ва махсус ота-оналар тренинглари шаклида амалга ошириш мумкин. Зарурият туғилганда, ота-оналар ўзларининг психологик муаммоларни ҳал қилиш учун психотерапевтик гуруҳлардаги машғулотларга қатнашишни тавсия этиш мумкин.

Ота-оналар тренинглари бола хулқ-атворидаги яширин маънони тушуниш асосида уларнинг ҳиссиёти ва кечинмаларига ота-оналарнинг сезgirlигини оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ота-оналар ва болалар ўртасидаги ёмон муносабатларнинг сабаби бўлаликда ўзлаштирган тарбиянинг хатолари-иллатлари (стереотиплари) бўлиши мумкин.

Ота-оналар гуруҳларида машғулотларни ўтказиш турлича бўлиши мумкин. Америкалик олим С. Словсан 3 асосий қисмни ўз ичига оладиган «гуруҳнинг дастлабки қондаси» тушунчасини киритди.

1. Мунозара предмети болалар ва улар билан ота-оналарнинг ўзаро характер усуллари.

2. Гуруҳнинг ҳамма аъзолари мунозарада эркин иштирок этиш ҳуқуқига эгадир.

3. Мунозарани олиб боровчи психолог гуруҳнинг барча аъзолари томонидан мажбурий гуруҳ қилинадиган ягона обрўйли киши эмас.

Юқориди санаб ўтилган қондаларга асосланиб, иши соз марказлашган даволаш принципи асосида тузилган ота-оналарга маслаҳат бериш, бола муаммосида марказлашган принципдан узоқлашади. Маслаҳат бериш жараёнининг маркази фақат болагагина қаратилмасдан, балки бола муаммосидан, ота-она ва бошқалар ўртасидаги муносабат муаммосига, ота-оналар муаммоларга ўзгариб туради. Шу билан бирга ота-оналар ўзларини даволашни амалга оширади. Маслаҳатчи бола хулқ-атворининг хусусиятларини ота-оналарга очиб беради ва муаммонинг ҳал қилишнинг икки қарама-қарши усулини баён қилади. У ёки бу усулни танлаш ота-оналар ҳукмига ҳавола қилинади.

Маслаҳатчининг ота-оналар гуруҳлари олиб боровчисининг асосий ўрни шундан иборатки, муаммони қўйиш мунозарани ривожлантириш ва уни ҳал қилиш учун гуруҳ аъзолари изидан ҳамма нарсани ойнага ўхшаб акс эттириши, такрорланиши ва танлаб бериши зарур. Бошқача сўзлар билан айтганда, маслаҳатчининг роли қўйилган муаммоли вазиятларни ҳал қилиш жараёни ота-оналарни тўғри йўлга солишни ташкил этишдан иборат. Ота-оналарда бола тарбияси бўйича чуқур билимга эгалликни шакллантиришнинг психологик шароити бўлиб, болалар алоқаларни тушуниш ва эмпотик мулоқот усуллари ўзлаштириш зарурлигини ота-оналар англаши ҳисобланади.

Америкалик психолог Х. Д. Джайнайтнинг фикрича, тенг алоқа мулоқотнинг уч асосий қондасига асосланади. Биринчидан ота-оналар барча

вазиятларда боладаги ижобий ўзгаришни маъқуллашга интилишлари керак, ҳар қандай ҳолатда ҳам уни камситмаслик, болада ижобий «Мен» сиймони қўллаб қувватлашдан иборат. Иккинчидан, бола билан унинг қилган иши бу ишнинг оқибати вазият ҳақида гаплашиш мумкин, бола-нинг характери, шахси ҳақида гапирмаслик керак, унинг шахсини салбий баҳолашдан қочиш керак. Катталарнинг болалар ҳақидаги фикри, бола-нинг келажақдаги тақдирига ташҳис қўйиш, уни олдиндан айтиб беришга қаратилмаслик керак. Мақташ ва танбеҳ бериш ҳам ўша қоидага асосан тузилиши керак: тайёр баҳолаш ўрнига қилинган ҳаракат ва натижасини кенг ёритиб бериш керак, хулоса чиқариш ва баҳо беришни боланинг ўзига қўйиб бериш керак. Учинчидан, алоқа жараёнида катталар таклиф киритувчи бўлишлари керак. Бундай ҳаракат усули тўғридан-тўғри кўрсатиб берилмаслиги керак. Балки муаммоли вазиятни ҳал қилиш имкониятла-рини бола олдида шундай қўйиш керакки, боланинг ўзи энг тўғрироқ усулни танлагани, мустақил амалга оширгани маъқул. Бу ота-оналар, ўқитув-чилар кундалик ҳаётда кетма-кет амалга оширилиши керак бўлган даво-лаш қоидалари, тарбия амалиётига риоя қилишдан бошқа нарса эмас. Психодинамик нуқтаи назардан ота-оналар гуруҳларга раҳбарлик қилиш-нинг мақсади, ота-оналарнинг бу қоидаларни амалда фойдаланиш малака-си билан қуроллаштиришдан иборатдир. Бошқача сўзлар билан айтганда, ота-оналар гуруҳларнинг мақсади, ота-оналарни болага даволаш муноса-батда бўлишини ўргатишдан иборат. Ҳозирги вақтгача чет элда тренинг гуруҳлари болага маслаҳат бериш амалиётда маҳсулдор иш шакли сифа-тида оммавий тус олган. Лекин шунга айтиб ўтиш керакки, болага қара-тилган бир бутун кузатиш тадбирлари системасидан ажратилган ҳолда, ота-оналар тренинглар маслаҳат бериш жараёнида тузатиш вазифаларини муваффақиятли ҳал қилишнинг етарли шарти бўла олмайди.

Республикамизда ота-оналар гуруҳлари билан иш олиб боришнинг зарурлиги, боланинг руҳий тараққиёти учун боланинг катталар билан му-лоқотини ҳал қилувчи роль ўйнаши билан асосланади ва кузатиш ишла-рини ўтказишнинг таркибий қисми ҳисобланади. Айниқса, бу муаммо оилавий психотерапия йўналишида тузатиш ишларининг энг тўғри шакли ишлаб чиқаришмоқда.

Болаларни тарбияси айрим вақтларда ота-оналарни ўйлантириб қўяди. Болалар тарбиясида учрайдиган нуқсонларни таҳлил қилиш ва аниқлашда ота-оналарга ёрдам тариқасида тубандаги саволиномани келтиришни ло-зим топдик.

1. Мен нима қилсам ҳам ўғлимни (қизимни) деб қиламан.
2. Кўпинча менда ўғлим (қизим) билан биргаликда қандайдир қизиқарли нарса билан танишиш учун қаергадир бирга боришга, бирор қизиқарли нарса ҳақида кўпроқ гаплашишга вақт етмайди.
3. Кўпинча бошқа ота-оналар фарзандларига рўхсат бермайдиган нарсаларга фарзандимга рўхсат беришга тўғри келади.
4. Ўғил (қизим) менга савол билан мурожаат этганини ёқтирмайман, ўз ақл-идроки билан топгани яхши.
5. Кўпчилик ўртоқларига қараганда бизнинг ўғлимиз (қизимиз) уйда кўпроқ ишларни бажаради.
6. Ўғлимни (қизимни) уйда бирор нарса бажаришга мажбурлаш жуда қийин.
7. Агар болалар ота-оналарнинг фикрлари тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида ўйламасалар, ҳар доим яхши бўларди.
8. Ўғил (қизим) кечқурун уйга қачон хохласа, ўша пайтда қайтади.
9. Агар сизнинг ўғлингиз (қизингиз) инсон бўлишини истасангиз, унинг бирорта ҳам ҳаракатини эътиборсиз қолдирманг.
10. Агар иложи бўлса, ўғлимни (қизимни) жазоламасликка ҳаракат қиламан.
11. Кайфияти яхши бўлганда ўғлимни (қизимни) жазоламайман.
12. Ўғлимни (қизимни) турмуш ўртоғимдан ҳам яхши кўраман.
13. Катта болаларга қараганда, кичик болалар менга кўпроқ ёқади.
14. Агар ўғлим (қизим) кўпроқ ўжарлик қилса ва жаҳли чиқса, менда унга нисбатан нотўғри қилаяпти деган тушунча пайдо бўлади.
15. Фарзандларимиз кўп бўлишини жуда хоҳлайман, чунки бизда узоқ вақт фарзандлар бўлмади.
16. Умуман, болалар билан муомила қилиш зерикарлидир.
17. Ўғлимнинг (қизимнинг) баъзи сифатлари менинг жажлимни чиқаради.
18. Агар хотиним (эрим) ҳалақит бермаганда, ўғлимнинг (қизимнинг) тарбияси яхшироқ бўлар эди.
19. Аёлларга қараганда кўпчилик эркаклар енгилтақдирлар (кейин нима бўлишини ўйламайди).
20. Эркакларга қараганда, кўпинча аёллар енгилтақдирлар.
21. Ҳаётда мен учун энг асосий нарса ўғлимдир (қизимдир).
22. Кўпинча мен ўғлим (қизим) хоҳлаган қийимни сотиб олиб беришга ҳаракат қиламан.

23. Ҳатто қиммат бўлса ҳам, ўғлим (қизим) хоҳлаган кийимини сотиб олиб беришга ҳаракат қиламан.

24. Ўғлим (қизим) тез тушуниб ололмайди. Унга бир марта тушунтиришдан ўзим икки марта бажарганим яхши.

25. Ўғлим (қизим) укасига (синглисига) қарайди (илгари қараган).

26. Кўпинча шундай бўлсада: ўғлимга (қизимга) ниманидир бажаришни эслатаман, кейин туфлаб бу ишни ўзим бажараман.

27. Ота-оналар, фарзандлари камчиликлари ва нуқсонларига бефарқ қолишларига ҳеч қачон йўл қўймасликлари керак.

28. Ўғлим (қизим) ким билан дўстлашишини ўзи хал қилади.

29. Болалар ўз ота-оналарини фақатгина яхши кўришлари эмас, балки улардан кўрқишлари ҳам керак.

30. Мен ўғлимни (қизимни) жуда кам урушаман.

31. Ўғлимга (қизимга) талабчанлик қиламиз, баъзан ҳамма нарсага рухсат берамиз.

32. Мен эримга нисбатан, ўғлим билан бир-биримизни яхши тушунамиз.

33. Ўғлим (қизим) тез катта бўлаётганидан хафаман.

34. Бола ўзини ёмон ҳис қилаётганидан инжиқлик қилади. Яхшиси у истаганидек қилиш керак.

35. Менинг фарзандларим касал ва заиф бўлиб ўсишади.

36. Агар менинг фарзандларим бўлганида, ҳаётда кўпроқ нарсага эришган бўлар эдим.

37. Ўғлимнинг (қизимнинг) камчилигини йўқатишга қанча ҳаракат қилсам ҳам бўлмаяпти.

38. Кўпинча мен ўғлимни (қизимни) жазолаётганимда эрим (хотиним) мени ҳаддан ташқари қаттиқ қўлликда айблаб, уни юпата бошлайди.

39. Аёлларга қараганда эраклар вафосизлик қилишга мойилдирлар.

40. Эракларга нисбатан аёллар вафосизлик қилишга мойилдирлар.

41. Ўғлим (қизим) ҳақида ғамхўрлик қилишга кўп вақт кетади.

42. Ота-оналар мажлисига кўпинча бора олмай қоламан.

43. Агар ўғлим (қизим) билан узоқроқ гаплашсам қаттиқ чарчашим мумкин.

44. Кўпинча мен ўғлим (қизимга) кийин ва муҳим ишларни бажаришни топшираман.

45. Ўғлимга (қизимга) жиддий ишларни топшириш мумкин эмас.

46. Асосий фарзандларни ота-онанинг гапига қулоқ солишга ўргатишдан иборат.

47. Ўғлим чекиш ва чекмасликини ўзи ҳал қилади.
48. Ота-оналар фарзандларга қанчалик қаттиқ қўл бўлсалар, болага шунчалик яхши.
49. Характеримга кўра мен кўнглимданман.
50. Агар ўғлим (қизим) мендан нимани сўрамоқчи бўлса, мени яхши кайфиятда бўлишимни кутади. Қачондир ўғлим (қизим) катта бўлиб, мен унга керак бўлмай қолишимни ўйлаганимда кайфиятим бузилади.
51. Фарзандларим қанчалик катта бўлса, улар билан ишлаш шунчалик қийин.
52. Кўпинча бола ота-онанинг унга тўғри муносабатда бўлмаганидан унинг тилини топа олмаганидан ўжар бўлиб қолади.
53. Мен доим ўғлимни (қизимни) соғлиғи ҳақида қайғураман.
54. Агар менинг фарзандларим бўлмаганда, соғлиғим анча яхши бўлар эди.
55. Ўғлим (қизимнинг) баъзи камчиликлари жиддий, чора кўрсак ҳам йўқотмаяпти.
56. Ўғлим (қизим) хотиним(эрим)ни ёқтирмайди.
57. Аёлга нисбатан эркак бошқа кишиларни тушуниши қийин.
58. Эркакка нисбатан аёл бошқа кишини тушуниши қийин.
59. Ўғлимни (қизимни) деб, ҳаётдан кўп нарсадан воз кечишга тўғри келади.
60. Баъзан кундаликни текширмаганим учун ундаги «2» баҳони ёки ўқитувчининг танбеҳини кўрмай қоламан.
61. Ўзимга нисбатан ўғлимга (қизимга) кўпроқ кун сарфлайман.
62. Ўғлим (қизим) бирор нарса сўрашини ёқтирмайман, яхшиси унга нима кераклигини сўраб биламан.
63. Бошқа ўртоқларига нисбатан ўғлимнинг (қизимнинг) болалиги қийин ўтган.
64. Уйда ўғлим (қизим) керакли нарсани (иш ҳаракат)ни эмас фақат ўзи хоҳлаган нарсани қилади.
65. Болалар барча инсонларга қараганда ота-оналарини хурмат қилишлари керак.
66. Ўғлим (қизим) пулларини нимага сарф қилишини ўзи ҳал қилади.
67. Бошқа ота-оналарга қараганда мен ўғлим(қизим)га талабчанроқман.
68. Жазодан кам фойда тегали.
69. Оиламиз аъзолари ўғлимга (қизимга) бир хил талабчан эмас, баъзилари эркалайдилар, бошқалари қаттиққўлдир.

70. Ўғлим (қизим) мендан бошқа ҳеч кимни севмаслигини истай эдим.
71. Ҳозиргига қараганда ўғлим (қизим) кичиклигида менга кўпроқ ёқарди.
72. Мен кўпинча ўғлим (қизим) билан қандай қилсам, тўғри бўлишини билмайман.
73. Ўғлим (қизим)нинг соғлиги ёмонлиги учун болатигидан кўп нарсага рухсат берганман.
74. Болалар тарбияси қийин ва меҳнат зоя кетадиган (айрим вақтларда) ишдир, унга ҳамма нарсани бериб, эвазига ҳеч нарса олмайсан.
75. Ўғлимга яхши сўз таъсир қилмайди. Бирдан-бир таъсир қиладиган нарса бу ҳар доим қаттиқ жазолашдир.
76. Хотиним (эрим) ўғлимни(қизимни) менга қарши қўйишга интилади.
77. Аёлларга қараганда эркаклар кўпроқ оқибатини ўйламай, мулоҳаза қилмай иш юритадилар.
78. Эркакларга қараганда аёллар кўпроқ оқибатини ўйламай, мулоҳаза қилмай иш юритадилар.
79. Мен ҳар доим ўғлим (қизимнинг) ишлари, соғлиги ва бошқалар ҳақида ўйлайман.
80. Баъзан кундаликка бир неча ҳафтага бирдан қўл қўйишга тўғри келади.
81. Ўғлим (қизим) мендан истаганини олишини истайди.
82. Менга кўпроқ ювош ва мулойим бола ёқади.
83. Менга ўғлим (қизим) уйда ёки ишда кўпроқ ёрдамлашади.
84. Ўғлим (қизим) уйда кам иш қилади.
85. Ота-онанинг ноҳақлигига боланинг ишончи комил бўлсада, ота-она айтганидек қилишлари керак.
86. Уйдан чиқиб кетаётганда ўғлим (қизим) қаёққа кетаётганини камдан кам айтади, мен сўрамайман.
87. Баъзи ҳолларда энг тўғри жазо ҳам камлик қилади.
88. Ўғлимнинг (қизимнинг) хулқ-атворидаги баъзи камчиликлар у қатта бўлгани сари ўз-ўзидан йўқолиб кетади.
89. Агар ўғлим (қизим), бирор нозуя иш қилиб қўйса, биз унга қарши курашамиз, тузатишга ҳаракат қиламиз.
90. Агар ўғлим (қизим) менинг ўғлим (қизим) бўлмаганида, мен ёшроқ бўлганимдан, эҳтимол мен уни севиб қолган бўлармидим.

91. Мен катта болаларга қараганда кичик болалар билан гаплашишни ёқтираман.

92. Ўғлимнинг (қизимнинг) камчиликларида мен ўзим айбдорман, чунки унга яхши тарбия бера олмадим.

93. Фақат бизнинг катта куч сарфлашимиз эвазига ўғлимиз (қизимиз) тирик қолган. Кўпинча фарзандсиз кишиларга ҳавас қиламан.

94. Агар ўғлим (қизим)га эркинлик берилса, дарҳол бундан ўзига ёки атрофдагиларга зиён келтиришда фойдаланади.

95. Кўпинча ўғлим (қизим)га бирор нарсани айтсам хотиним (эрим) бунинг аксини айтади.

96. Аёлларга нисбатан эркаклар кўпинча фақат ўзлари ҳақида ўйлайдилар.

97. Эркакларга нисбатан аёллар кўпинча фақат ўзлари ҳақида ўйлайдилар.

98. Мен ўғлим (қизим)га ўзимга қарагандан кўпроқ вақт ва куч сарфлайман.

99. Мен ўғлимнинг (қизимнинг) ишлари ҳақида кам биламан.

100. Ўғлим (қизимнинг) истаги мен учун қонундир.

101. Ўғлим (қизим) ёшлигидан мен билан ухлашни ёқтиради.

102. Ўғлимни (қизимни) ошқозони касал.

103. Ота-она болага катта бўлгунча керак.

104. Ўғлимни (қизимни) деб мен ҳар қандай нарсадан воз кечишим мумкин.

105. Ўғлим (қизим)га менинг имкониятимга қараганда кўпроқ вақт керак.

106. Ўғлим (қизим) шундай ёқимтой бўла оладики, мен уни барча гуноҳларини кечираман.

107. Ўғлим кечроқ, ўттиз ёшдан кейин уйланишини хоҳлайман.

108. Ўғлимнинг (қизимнинг) қўл-оёқлари кўпинча совуқ бўлади.

109. Кўпинча кичик болалар эгоистлар. Улар ота-оналарининг ҳислари ва соғликлари ҳақида ҳеч ўйламайдилар.

110. Агар ўғлимга (қизимга) вақт ва куч сарфламасам, ҳаммаси ёмон тугаши мумкин.

111. Ўғлимнинг (қизимнинг) ишларининг ҳаммаси жойида бўлса, унинг ишларини кам суриштираман.

112. Фарзандимга йўқ дейишим жуда қийин.

113. Ўғлимнинг (қизимнинг) мен билан иши йўқлиги мени хафа қилади.

114. Кўпчилик бошқа ўсмирларга қараганда, ўғлимнинг (қизимнинг) соғлиғи ёмон.

115. Кўпчилик болалар ота-онасига миннатдорчилик билдирмайдилар.

116. Ўғлим (қизим) менинг доимий ёрдамимни четлаб ўта олмайди.

117. Ўғлим (қизим) кўп бўш вақтини уйдан ташқарида ўтказди.

118. Ўғлимнинг(қизимнинг) ўйин кулуга вақти кўп.

119. Менга эътибор қилишга нисбатан ўғлим (қизим)нинг вақти ўйин-кулуга кўпроқ кетади.

120. Ўғлим (қизим) нотинч ухлайди, кечаси уйғонади.

121. Кўпинча эрта уйланганим (турмушга чиққаним) ҳақида ўйлайман.

122. Ўғлим (қизимнинг) ишлари билан кўпинча эрим (хотиним) шуғулланади.

123. Дарсларни тугатиб, ўғлим (қизим) ўзига ёкқан иш билан шуғулланади.

124. Ўғлимнинг бирор қиз билан кўрганамда ёки танишганимда қай-фиятим бузилади.

125. Ўғлим (қизим) кўп касал бўлади.

126. Оила ҳаётимга ёрдамлашмайди, аксинча мураккаблаштиради.

КАЛИТ

1. 21 41 61 81 А

2. 22 42 62 82 Б

3. 23 43 63 83 В

4. 24 44 64 84 Г

5. 25 45 65 85 Д

6. 26 46 66 86 Е

7. 27 47 67 87 Ж

8. 28 48 68 88 З

9. 29 49 69 89 И

10. 30 50 70 90 К

11. 31 51 71 91 Л

12. 32 52 72 92 М

13. 33 53 73 93 Н

14. 34 54 74 94 О

15. 35 55 75 95 П

16. 36 56 76 96 Р

17. 37 57 77 97 С

18. 38 58 78 98 Т

19. 39 59 79 99 У

20. 40 60 80 100 Ф

ҚЎШИМЧА

101 113 119 125 А

102 114 120 126 Б

103 115 121 127 В

104 116 122 128 М

105 117 123 129 П

106 118 124 130 Р

1) А ҳаддан ташқари ғамхўрлик қилишади. Болага ўзини кўрсатишга имкон беришмайди, унга зўр бериб ғамхўрлик қилишади. Бола ҳамма нарсани эҳтиётлик билан бажаради.

2) Б ғамхўрликни озлиги. Бола қаровсиз қолган. Боланинг ўз ихтиёрига қўйиб қўйилган.

3) В ҳамма нарсага рухсат берилган. Барча инжиқликлар сўзсиз бажарилади.

4) Г бола учун ҳамма нарсани ота-она ҳал қилади.

5) Д қаттиқ талабчанлик.

6) Е кам талабчанлик

7) Ж ҳиссий алоқанинг йўқлиги, уни ёқтиришмайди, буни эса бола кўриб туради.

8) З кучли ҳиссий алоқа. Кучли билдириш.

9) И ҳаддан ташқари қаттиққўллик.

10) К ота-она уни жазоламасликка интилади, ҳамма нарса учун кечирришади.

11) Л ўзгарувчан тарбия.

12) М ҳаётнинг ягона мазмуни бола. Унга бу ҳақда кўп айтишган, бола асабийлашган.

13) Н етилмай қолдиришади. Кичик деб ўйлашади.

14) О ота-оналар қатъиятсизлар, ўзларини қандай тутишини билмайдилар. Боланинг хоҳиши билан иш тутадилар. Ота-онаси нима қилишини истаса шуни қилади.

15) П боланинг соғлиги учун кучли қайғуриш.

16) Р ёқимсиз қутилмаган бола, ғаётда мартабанинг юқорилашуvidан, ўйин кулгида ҳалал беради, бола буни билади.

17) С золимлик бола шахсига менинг аралашинишга ҳаққим йўқ

18) Т ота-она орасида ички келишмовчиликлар

19) У эркакларни ҳурмат қилишга ўргатмаган

20) Ф аёлларга нисбатан ҳурматсизлик ривожланган.

4. Психологнинг «Ишонч» телефони билан ишлаши

Мактаб психологи ўсмир ва ўспиринлар билан ишлаш жараёнида қатор қутилмаган ва режалаштирилмаган муаммоларга дуч келади. Бу муаммолар кўпроқ ўқувчиларнинг ёш босқичлари билан боғлиқ бўлади. Кейинги йилларда ўсмир ва ўспиринларнинг ижтимоий муҳитида нормал бўлмаган вазиятлар пайдо бўлмоқда.

Бундай вазиятларни олдини олиш учун қатор чора-тадбирлар мажмуасига мурожаат қилишга тўғри келади. Яъни, ўсмир ва ота-оналар учун тиббий, ижтимоий, психологик, ҳуқуқий консультациялар ва психотерапевтик ёрдам уюштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундай ишларнинг йўналишларидан бири «Ишонч» телефонлари билан ишлашдир.

Ўсмирларга телефон орқали ёрдам бу ижтимоий-психологик ёрдамга адекват бўлади. 14-16 ёшли ўсмир ўз сирларини ўз ихтиёрлари билан психологга келиб очмайдилар албатта.

Ўқувчи устидан нолиш кўпроқ ҳолларда ота-она ва ўқитувчи томонидан бўлади. Улар кўпинча боладаги қаҳр-ғазаб ишончсизлик, ўзларини бегонадек тутишларидан нолийдилар.

Бундай ҳолатда психолог олдидаги битта тўсиқни енгитиш ва бола қалбини эгаллаб олишигина керак бўлади. Лекин бу осон иш эмас.

Бу муаммони енгил ҳал қилишга телефон орқали мулоқот ёрдам беради. Чунки телефонда ўсмир ёки ота-она ўзининг кимлигини билдирмасдан, ўзини қийнаётган муаммоларини очиқ айтиши ва уларни ҳал қилиш йўллари бўйинча консультация олиши мумкин.

Ишонч телефони орқали ўсмир психологга дардини ўз оғзи билан «худди энг яқин дўстига ишонгандай» гапириб беради.

Ҳозирча бундай ишонч телефонлари билан ишлаш, тўла йўлга қўйилган эмас. Масалан, Санкт-Петербург шаҳар наркологик диспансерида бу иш яхши йўлга қўйилган.

Худди шундай телефон алоқаси Москвадаги Бутун Иттифок Суицидологик (ўткир рухий ҳолатларга тушиб қолиш, ўзига тажоввуз, кучли қаҳр-ғазаб) марказда йўлга қўйилган.

Айрим хорижий мамлакатларда йирик психотерапевтик марказларда ёшлар учун шундай алоқалар ўрнатилган.

Ўсмир ёшлар учун бундай алоқа телефонларини ёшларнинг гўжум жойлари яқинига ўрнатилгани маъқул ҳисобланади. Жумладан, Филадельфия шаҳрида бу нарсa черковга ўрнатилган, чунки бу ерга ҳар томондан аҳоли, ёшлар йиғилишади. Телефонда тугалланмай қолган суҳбат шу жойнинг ўзида жойлашган консультация хонада давом эттирилиши мумкин.

Бундай алоқада барча ҳолатлар сир сақланиши керак. Айниқса, ўсмирлар, ёшлар учун бундай телефонларни сутка (круглосуточно) ишлагани маъқул.

Керакли муаммо юзасидан телефон орқали консультация олиш анча самарали бўлади. Бунда телефонда консультация берувчи шахс жуда ёш бўлмаслиги мақсадга мувофиқ бўлади.

Телефон орқали сўраладиган муаммоларнинг кўпчилиги психологик характерга эга. Бордию, телефондаги консультация етарли бўлмай қолса, у ҳолларда психологик марказларга учрашув белгилаш мумкин.

Кўнғироқлар кўп вақтда (60%) қизлардан бўлади. Ўғил болалар (18-ёшгача ва ундан каттароқ ўсмирлар) камроқ кўнғироқ қиладилар. Кўнғироқларнинг маълум қисми ота-оналарга тегишли бўлиб, кўпроқ оналар (жуदा кам ҳолларда оталар) кўнғироқ қиладилар.

Кўнғироқ муаммоларини қуйидаги категорияларга ажратиш мумкин:

1. Субъектив равишда руҳан эзилиш (переживание)лар, яъни уятчанлик ва қўрқиш, мулоқотга киришиш тўсиқ, тенгдошлар даврасида катта муваффақият қозонишга интилиш истаги, кимдандир хафа бўлиб эзилиш, тенгдошлар компанияси томонидан қўрқитиш, тенгдош қизлар билан мулоқотга кириш муаммоси.

2. Оиладаги мулоқот ва муносабатлар – ота-оналарни болаларнинг тушуниб етмасликлари, орқасидан пойлаш ва қатъий ман қилиш, ўсмирнинг ўз мустақиллиги учун курашиш, уйдан кетиб қолиш ёки уйдан ҳайдаш, оилавий жанжаллар.

3. «Қизлар ва ўғил болалар» муаммоси (жинсий балоғат) – ёқтирган одами билан урушиб қолиш, муҳаббат қайғуси, рашк, ёқтирган кишига эътиборини ўзига қаратиб олиш истаги, муҳаббатни бир томонлиги, таниш орттириш ва ҳ. к. лар.

4. Жинсий ҳаёт ва ҳомиладорлик – шериғини жинсий яқинлаштириш талаб қилиши, ҳомиладорлик олдини оловчи воситалар ҳақида маълумот олиш, эрта ҳомиладорлик, венерик касалликларни юктириб олишдан қўрқиш, СПИД ва ҳ. к. муаммолар.

5. Мактаб муаммолари – ўзлаштириш масалалари, ўқитувчининг адолатсизлиги, мактабда ўқишни истамаслик, касб танлаш, ҳаётий масалалар.

6. Қонунга тўғри муносабат (ҳақиқий информация излаш, ҳуқуқий масалаларга тегишли, армия хизмати ва ҳ. к. лар).

7. Турли хил дори ва химиявий моддаларни қабул қилиш (ичиш) тиббий информацияларни излаш, наркоманияга боғлиқ муаммолар, химиявий моддалар ичиш билан ўзини-ўзи заҳарлаш (уксусдорилар) турли бахтсиз ҳодисалар (ўзига ўт қўйиш) ва ҳ. к. лар.

8. Ёшларнинг бўш вақтларини ўтказишлари масалалари.

9. Ётоқхонага, маблагга бўлган эҳтиёжлар, иш масаласи, тиббий ёрдамга ёрдамлашиш, турли хилдаги ижтимоий ташкилотлар билан алоқа ўрнатишга муҳтожлик масалалари ва ҳ. к.

10. Умумий шахсий консультация – ўз айбини сезиш, соғиниш, ёлғизлик, ўзининг афти-башараси учун эзилиш, ҳаёт мазмунини йўқотганлиги учун эзилиш, ҳаётдан воз кечмоқчи бўлган пайтларида амалга ошмай қолган суицидаллик (одам ўзига тажоввуз қилган пайтда бирор сабаб билан амалга ошмай қолиши, яъни ўзини ўлдиришмоқчи бўлганида бирор сабаб билан бу иш амалга ошмай қолади).

11. Юқоридагиларнинг ҳар бирида ҳам телефонда консультация берувчи киши жуда (барометрдек) сезгир бўлиши керак.

Психологик ёрдам босқичлари:

1. Психолог суҳбатининг бошланишини иккита мақсадга қаратиши керак. а) ўсмир ёки ўспиринда уни қўллаб-қувватланишига ишонч пайдо бўлиши; б) вазиятни жиддий эканлигига ишонганлиги ўқувчини пайқаш ва тинглаш, керакли жойларида маъқуллаб туриш керак.

2. Психолог билан абонент ўртасида эмпатия бўлишини таъминлаш керак, чунки ўсмирлар суҳбатдошининг кайфиятини тез англаб олувчи бўладилар. Ўқувчини қўрқмасдан бемалол гапиришига имконият берувчи вазиятни, кайфиятни яратиш зарур.

3. Консультант муаммони яхши англаб етиши янада чуқурроқ билиш мақсадида абонентга саволлар беради. Секин-аста вазиятни, абонентнинг хижолатлари, эзилишларини сабабини билиш орқали унинг «мени» аниқланади.

4. Психолог абонент руҳий ҳолатларига тузатиш (коррекция) киргизиш орқали унинг ижобий ва соғлом томонларини ва ўзига ишончини яратади. Абонентга ёрдам бериши мумкин бўлган ўртоклари ва дўстларини аниқлайди.

5. Телефон алоқасида консультация берувчи шахс фаол бўлиши керак. Шунинг учун абонент вазиятдан чиқариш, йўналиш ва ҳаракат режаларини тузади.

6. Хулоса босқичи – абонентни қўллаб-қувватлаш орқали ўзига ишонч пайдо қилиш.

Бундай муаммоларни ҳал қилишда психологларга маълум бўлган ил-люзиялар ҳам бор, уларни психолог яхши билади.

Бунда абонент муаммони ечишда амалий ёрдамга мухтожми ёки фақат «кўнглини бўшатмоқчимиз», ёки бошқалар эшитсин деган мақсадда-ми. Шунинг учун психолог абонентни юмшатиш, қайғусини енгиллаштириш учун уни яхшилаб тинглаши керак, у билан биргаликда қайғуриш ва

хурсанд бўлиш керак.

Иллюзиянинг иккинчи хили – «Оналарнинг болага ортиқча меҳри» дан келиб чиқади. Оналар доимо «улар жуда азиз, жуда яхши, лекин уларни мендан бошқа ҳеч ким тушунмайди» дейишлари дидир.

Шуни унутмаслик керакки, инқироз ҳолатидаги киши бошқаларга нисбатан жохил, заҳарини барчага сочувчи ҳолатида бўлади.

Учинчиси – донишмандлик (мудрость) иллюзияси. Бунда ёрдам бериш мақсадида (психолог ўзини диспечердай тутди (фалончи жойга боринг, пистончига боринг, сизга ёрдам беришди) каби иллюзиялардан ҳам вазиятга қараб фойдаланиш мумкин.

Психолог ўзини ёрдам берувчи «восита» - деб ҳисоблаши керак. Абонент гапига яхшилаб қулоқ солиш, маъқуллаш, аниқлаш, информация бериш, уни керакли ташкилотлар ва кишилар билан боғлаш каби ишлардан ҳам фойдаланиш, фойдадан ҳоли эмас.

Қўнғироқлар ҳам турлича бўлади.

Қўнғироқни қилиб, товуш чиқармасдан туриш. Бунда абонентда турли ҳолатлар бўлиши мумкин, билиб қолишидан қўрқиш, журъатсизлик, ички иродани етмаслиги, ишончсизлик ва ҳ. к. лар.

Бундай вақтда психолог абонентни гапиришга ундайдиган сўзларни айтиши, яъни «ўсмир учун ишонч телефони сизни тингламоқда», «Марҳамат гапиринг, мен сизни тингламоқчи бўлиб, трубкани қўймайман».

Баъзида психолог бундай абонент билан келишиб олади, (гапирмаса – «йўқ» дегани, чуқур нафас олса «ҳа» дегани кабилар) ёки «сиз ўғил болами», «Сиз қиз боламисиз, уйдагилар эшитиб қолади деб қўрқаяпсизми?» ва ҳ. к.

2. Маскировка (ўзини кимлигини билдирмасликка интилиш) қўнғироғи бошқа киши номидан қўнғироқ қилиш «номерни адашибман» деб баҳона қилиш. «Шу номерга тушганимни аниқламоқчиман» кабилар.

3. Шўхлик, ҳазил, турли баҳонани билдириш қўнғироқлари.

4. Суицидал хулқли ўсмирлар қўнғироғи – ухлатувчи доридан бир пачка ичиб қўйдим, ёки венамни кесдим ва ҳ. к. лар.

5. Ота-оналар қўнғироғи, каби қўнғироқлар бўлиши мумкин.

Лекин ҳар бир ҳолатда ҳам психолог пайдо бўлган вазиятни ҳисобга олиб иш тутиши лозим.

МАВЗУ ЮЗАСИДАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т., 1997.
2. Асеев В. Г. Возрастная психология. Иркутск, 1989.
3. Амбрумова А. Г., Полеев А. М. Телефонная психотерапевтическая помощь – телефон доверия в системе социально-психологической службы: методические рекомендации. - М. 1980.
4. Асадов У, Бурханова Р. Психологик таъхис методикалари. - Т. 2002.
5. Бардин К. В. Ваш ребёнок не хочет учиться. - М. 1980.
6. Буянов М. И. Ребёнок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. - М. 1988.
7. Баженов В. Г. Воспитание педогогически запущенных подростков. - Киев. 1986.
8. Божович Е. Д. Психологическая коррекция учебной работы школьников. (Научно-практические проблемы школьной психологической службы),- М. 1987.
9. Газман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. - М. 1987
10. Фозиев Э. Психология - Т. 1994.
11. Искандаров Э. О. Педагогик мулоқат услублари (метод қўлланма) - Самарқанд, 1999.
12. Искандаров Э. О., Ибрагимов З. И. Билиш фаолиятини ўрганиш ва ривожлантириш услублари. (ўқув методик шиланма). - Самарқанд, 1995
13. Климов Е. А. Психология профессионала. - М. 1996.
14. Каримова В. Психология. Т. 2002.
15. Кочетов А. И. и др. Работа с трудными детьми. М. 1980.
16. Индивидуальная работа с трудновоспитуемыми учащимися. Методические рекомендации. Киев 1981.
17. Жутикова Н. В. Учителю о практике психологической помощи. М. 1988.
18. Исурина Г. Л. и др. «Трудные» подростки в массовой школе. Л. 1986.
19. Толстых Н. Н. Жизненные планы подростков и юношей. «Вопросы психологии», 1984, №3.
20. Рабочая книга школьного психолога. Под. ред. Дубравиной И. В., 1991.
21. Рогов И. Е. Настольная книга практического психолога. М. 1999.
22. Психология современного подростка. Фельдштейн Д. И., М 1987.
23. Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида психологик хизмат ҳақида муваққат низом. Т. 2002.
24. Эберлейн Г. Страхи здоровых детей. М. 1981.

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДАГИ «ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ» УЧУН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, 1997.
2. Каримов И. А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент, 1999.
3. Таълим тўғрисидаги Қонун. Тошкент, 1997.
4. Асадов И. М., Бурханова Ф. Психологик таъхис методикалари. Тошкент, 2002.
5. Асадов И. М. Мактаб амалий психологияси Тошкент, 1994.
6. Дубравина И. В. Индивидуальные особенности школьников. М., 1975.
7. Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога. Под ред. Дубравинной И. В. М., 1987.
8. Дубравина И. В., Лисина М. И. Особенности психологического развития детей в семье и внесемьи. М., 1982.
9. Жутикова Н. В. Учителю о практике психологической помощи. М., 1988.
10. Ёш ва педагогик психология, Тошкент, 1974
11. Искандаров Э. О. ва бошқалар. Ўқувчилар руҳиятини ўрганиш услублари (методик тавсиянома). - Самарқанд, 1994
12. Искандаров Э. О. Педагогик мулоқот услублари. (методик тавсиянома). - Самарқанд, 1999
13. Искандаров Э. О., Иброҳимова З. Ш. Билиш фаолиятини ўрганиш ва ривожлантириш услублари. (методик ишланма) -Самарқанд, 1995.
14. Искандаров Э. О., Сулаймонов М. Лицейда психологик хизматни ташкил этиш масалалари. -Самарқанд, 1997.
15. Искандаров Э. О. Таъхис маркази. //«Зиёкор», 12-сон. -Самарқанд, 2000.
16. Захаров А. И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. Л., 1982.
17. Мерепанова Е. М. Работа школьного психолога с родителями. (Психологическая служба в школе), М., 1984.
18. Мухина В. С. Шестилетний ребёнок в школе. М., 1986.
19. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст. М., 1971.
20. Лисина М. И., Капчеля Г. И. Общение со взрослыми и психологическая подготовка детей к школе. Кишинев, 1987.
21. Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида психологик хизмат тўғрисида Муваққат Низом. Тошкент, 2002.
22. Ўзбекистон Республикасида ўқувчи-ёшларни касб-ҳунарга йўналтириш тизимини ривожлантириш концепцияси. Р. Х. Жўраев таҳририда. Тошкент, 2002.
23. Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва психологик-педагогик таъхиснинг меъёрий асослари. 3-нашр (003), Тошкент, 2001.
24. Ўзбекистон халқ таълими тизимида психологик хизмат, халқ таълими тизи-

мида ишлайдиган психологларнинг малакасини ошириш ва уларнинг аттестацияси ҳақида Низом. Тошкент, 1996.

25. Особенности обучения и психического развития школьников. 13-17 лет.
26. Психологическая служба в школе. Под ред. И. В. Дубровиной. -М. 1984.
27. Психодиагностик методикалар (6 ёшли болаларнинг умуметуклик даражасини аниқлаш), Тошкент, 2001.
28. Психодиагностик методикалар. Тошкент, 2001.
29. Раттер М. Помощь трудным детям. М., 1987.
30. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога (в 2 частях), -М. 1999.
31. Рабочая книга школьного психолога.
32. Школьный тест умственного развития (ШТУР). Методические рекомендации по работе с тестом (для школьных психологов), -М. 1987.
33. Шахс йўналганлигини аниқлаш (методик қўлланма).
34. Формирование личности в переходной период.
35. Холмухамедов М. М., Сафаров А. Н. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида психологик хизматни таъкил этиш (услугий тавсиялар). -Самарқанд, 2002.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I бўлим. ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ	6
1. Хорижий давлатлар ва Ўзбекистонда психологик хизматнинг қўйилиши	6
2. Психологик хизматнинг мазмуни, назарий-амалий вазифалари ва йўналишлари	9
3. Халқ таълими муассасаларида фаолият кўрсатувчи психологнинг ҳуқуқлари ва касбий этикаси	18
4. Психологик ташҳис хонаси ва иш юритиш ҳужжатлари	21
Психологнинг иш юритиш ҳужжатлари	23
Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати	24
II бўлим. МАКТАБ ПСИХОЛОГИНИНГ ТУРЛИ ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАР БИЛАН ИШЛАШИ	25
1. Психологнинг кичик ўқувчилар билан ишлаши	25
2. Психологнинг ўсмирлар билан фаолияти	33
3. Психологнинг ўспиринлар билан ишлаши	40
Мавзу юзасидан адабиётлар руйхати	46
III бўлим. ПСИХОЛОГНИНГ ИНТЕРНАТ ТИПИДАГИ МУАССАСАЛАРДА ТАРБИЯЛАНУВЧИ (ЕТИМ) «МУАММОЛИ» БОЛАЛАР ВА ОТА-ОНАЛАР БИЛАН ИШЛАШИ	47
1. Интернат типдаги муассасалар ва етим болалар билан психолог ишининг йўналишлари, принцип ва методлари	47
2. «Муаммоли» болалар ва улар билан ишлаш	52
3. Психологнинг ота-оналар билан ишлаши	62
4. Психологнинг «Ишонч» телефони билан ишлаши	74
Мавзу юзасидан адабиётлар руйхати	79
АДАБИЁТЛАР	80

ЎФИЛОЙ ОТАВАЛИЕВА
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА
ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ
(Ўқув қўлланма)

Самарқанд давлат чет тиллар институти
нашриёт-матбаа маркази
703004, Самарқанд ш.,
Й.Охунбобоев кўчаси, 93.

Техник муҳаррир: Э.Узоқов
Муҳаррир: М.Сувонова

Буюртма № 01. 05.01.2004.
Қоғоз бичими А4. *Times* гарнитураси.
Юкори босма. Шартли босма табағи 5,25
Адади 100. Баҳоси келишилган нархда.